

1905 - Salonique (Grèce) - Cimetière Israélite

...Στήν
πανεπιστημιούπολη
πολλά ακόμη
κτίρια ξεφουτρώνουν,
όμως εγώ
δέν βλέπω
παρά μόνο
τά έβραϊκά μνήματα
νά τρέμουνε
μές στό λιοπύρι,
όπως τρεμουλιάζει
ό «άέρας»,
πού συμβολίζει
τήν πνοή
του 'Αγίου Πνεύματος
ή τήν ανάσωπύρωση
μιάς φωτιάς,
πάνω από τό
δισκοπότηρο,
όταν στήν έκκλησία
άπαγγέλεται
τό «Πιστεύω».
Θά φουντώσει
ή φωτιά,
θ' άναστηθοϋνε κάποτε
όλοι αϋτοί.
Καί θά καθίσουν
σάν άσπιλες
χρυσαλίδες
πάνω στό κουκούλι.
Κι αϋτοί
πού κείτονταν,
κι αϋτοί
πού κάναν έρωτα
τίς νύχτες άποπάνω.
Δέν μπορούν
νά ματαιώσουν τίποτε
οί μπουλντόζες...

Γιώργος 'Ιωάννου
Δικό μας αίμα
('Αθήνα 1978, σελ. 191)

יֵשֵׁב בְּסֵתֶר עַל־יֶדֶן בְּצֵל שְׂדֵי יִתְלֹונָן

«Ο κατοικῶν ὑπό τήν σκέπην τοῦ Ὑψίστου,
ὑπό τήν σκιάν τοῦ Παντοκράτορος θέλει διατρίβει»,
(Ψαλ. 91:1)

ΓΙΩΡΓΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ

ἡ πρωτεύουσα
τῶν προσφύγων

1940-1945

Θεσσαλονίκη:
Ἡ μεγάλη ἀγάπη
τοῦ Ἰωάννου.
Το ἐξώφυλλο
τοῦ βιβλίου του
γιά τήν
«Πρωτεύουσα
τῶν προσφύγων»

Π

ρίν ἀπό ἀρκετά χρόνια, ὁ κορυφαῖος πνευματικός ἄνθρωπος Ἀσέρ Μωυσῆς ἔγραφε:

«Τό εἶχαμε — καί τό ἔχουμε κάπως ἀκόμα — κρυφὸ παράπονο ὅτι ἡ ἀνείπωτη, ἡ ἀνιστόρητη, ἡ χωρίς προηγούμενο στά χρονικά τῶν ἀνθρώπων τραγωδία τῆς φυλῆς μας, τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου, δέν συγκίνησε ὅσο ἔπρεπε καί ἀνάλογα μέ τήν τρομερή της ἔκταση, τό μεταπολεμικὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα... Δέν εἶδαμε, δηλαδή ἀκόμα μιά ἀνάλογη ἀντίδραση τῆς πνευματικῆς μερίδος τῆς ἀνθρωπότητος, αὐτῆς πού ἔχει πιό εὐαίσθητες τίς χορδές της καί πού ἐκφράζει μέ τίς δημιουργίες της — τὰ ποιήματα, τὰ διηγήματα, τὰ θεατρικὰ ἔργα, τίς εἰκαστικές τέχνες — τὰ ἀνθρώπινα συναισθήματα...»¹

Τὴν ἴδια πάνω - κάτω ἐποχὴ κυκλοφορεῖ ἡ μικρὴ ποιητικὴ συλλογὴ «Τὰ Ἑλιοτρόπια», τοῦ Γιώργου Ἰωάννου. Ὁ δημιουργὸς της δέν ἀνήκε στοὺς καθιερωμένους τότε λογοτέχνες μας. Ἀνήκει στήν πρώτη μεταπολεμικὴ γενιά καί πρωτοεμφανίζεται μέ τὴ συλλογὴ αὐτή, γιὰ τὴν ὁποία ὁ ἴδιος θὰ ἐπισημάνει τριάντα χρόνια ἀργότερα: «... Ὁ τίτλος “Ἑλιοτρόπια” πολὺ γρήγορα ἄρχισε νὰ μὴ σοῦ ἀρέσει. Βέβαια, ἐσύ μέ τὴ λέξη αὐτὴ ἐννοοῦσες τὸ κίτρινο ἀστρο τῶν Ἑβραίων, ἀλλὰ ἔτσι πού τό διατύπωσης δέν φαίνόταν τί ἀκριβῶς ἐννοοῦσες. Καί ὅμως, μέσα στή συλλογὴ ἔχεις ἓνα ποίημα μέ τίτλο: «Τὰ Ἑλιοτρόπια τῶν Ἑβραίων». Πόσο καλύτερος τίτλος θὰ ἦταν αὐτός!.. Ἀλλὰ, δυστυχῶς, ὁ γέγονεν γέγονεν. Ἀντίθετα, ἡ ἀφιέρωση τῆς συλλογῆς “στὸν Ἰάκωβο”, πάντα σοῦ ἀρέσει. Ἀναφέρεται σέ ἓναν φανταστικὸ — ναί, φανταστικὸ! — Ἑβραῖο φίλο σου. Ἦσουν ἰδιαίτερα συνταραγμένος ἀπὸ τὴν τραγωδίαν τῶν Ἑβραίων, πού τὴν εἶχες ἀπὸ πολὺ κοντὰ ζήσει...»²

Ἐπίκεντρο, λοιπόν, τῆς συλλογῆς, τό Ὀλοκαύτωμα τῶν Ἑβραίων τῆς Θεσσαλονίκης. Καί τό θέμα αὐτό θὰ ἐπιστρέφει στίς σελίδες τοῦ Γιώργου Ἰωάννου ξανά καί ξανά, θὰ συμβαδίζει μέ τὴν καθιέρωσή του, θὰ ἀποτελέσει ἀναπόσπαστο στοιχεῖο τοῦ λόγου του. Γι’ αὐτό ἡ πρόωρη, ὅσο καί ἀδόκητη ἀπώλειά του εἶχε συγκινήσει βαθύτατα τὸν ἑλληνικὸ ἑβραϊσμό. Τό Κεντρικὸ Ἰσραηλικὸ Συμβούλιο σέ ἀνακοίνωσή του ὑπογράμμισε τότε: «... Ὁ Γιώργος Ἰωάννου, ὅσο λίγοι πνευματικοὶ ἄνθρωποι τῆς χώρας, κατέγραψε κι ἀναπαράστησε τὰ μαρτύρια τῶν Ἑβραίων κατὰ τὰ χρόνια τῆς κατοχῆς. Κι ὅχι μόνο ἀναπαράστησε, ἀλλὰ μέ τὴ φλόγα τῆς δικῆς του καρδιάς καί τό αἶσθημα δικαιοσύνης πού τὸν κατεῖχε, μετέφερε γιὰ τίς ἐπόμενες γενιές τό δράμα τῶν Ἑβραίων,

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΓΙΩΡΓΟ ΙΩΑΝΝΟΥ

Στὸ ἐξώφυλλο:

Τὸ ἐβραϊκὸ Νεκροταφεῖο τῆς Θεσσαλονίκης πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ του ἀπὸ τοὺς Ναζι. Στὸ χώρο αὐτό ἔχουν ἀνεγερθεῖ τώρα οἱ ἐγκαταστάσεις τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

στis σωστές του διαστάσεις, μέ μέτρα ανθρώπινα κι αληθινά. Βοήθησε έτσι έντιμα τήν ιστορική μνήμη.

Θά θυμόμαστε πάντα μέ αγάπη τόν Γιώργο 'Ιωάννου».

Σήμερα, έναν περίπου χρόνο από τό θάνατό του, συγκεντρώσαμε έδω κάποια κείμενά του έμπνευσμένα από τή συμβίωσή του μέ τούς 'Εβραίους τής συμπρωτεύουσας, πού από τόσο κοντά τούς γνώρισε καί τόσο πολύ τούς αγάπησε. Καί τά αναδημοσιεύουμε μέ τήν άδεια τών κληρονόμων του συγγραφέα.

“Ας θεωρηθεϊ, λοιπόν, τό αφιέρωμα αυτό ως ό όφειλόμενος φόρος τιμής στή μνήμη του άξέχαστου Γιώργου 'Ιωάννου. Μιά μνήμη πού γιά μās δέν άμβλύνεται, όσος χρόνος κι αν περάσει.

1. 'Από πρόλόγο του στήν ποιητική συλλογή του Π. Χατζηδημού Μπενέ 'Ισραέλ ('Αθήνα, 1957).

2. 'Από τό βιβλίο του Πρωτεύουσα τών προσφύγων, ('Αθήνα, 1984), σελ. 211.

Θεσσαλονίκη: Παραδοσιακή διανομή Ιματισμού σέ μαθητές

(16ος αΙ. Ζωγραφική σέ γιαλί. Μουσείο Διασποράς BETH HATEFUTSOTI)

ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΣ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ

Εισαγωγικά

Δέν είναι πάντοτε εύκολο νά αναφερθείς στο έργο ενός ανθρώπου, όταν τά δρώμενά του έχουν ολοκληρώσει πιά τόν κύκλο τους. Είναι, όμως, τό ίδιο δύσκολο νά μήν τοῦ ἀποδώσεις ἐκείνα πού τοῦ ἀξίζουν, ἔστω κι ἂν τό κείμενο πού θά ἐπακολουθήσει θά ὀριοθετηθεῖ ἀναγκαστικά ἀπό τίς ὁποῖες δυνατότητες τοῦ δημιουργοῦ του. Γιατί ὁ Γιώργος Ἰωάννου, τερματίζοντας τήν τριαντάχρονη θητεία του στό χώρο τῆς λογοτεχνίας, μαζί μέ τή ζωή του, ἄφησε πίσω του καί κάποιες ἀπό τίς προσωπικές του μνήμες, πού θά ἐπιβιώσουν βέβαια μαζί μέ ὅσους εἶχαν τή σπάνια τύχη νά τόν γνωρίσουν. Ἄφησε, ὅμως, καί ἓνα ἔργο πού θά ζεῖ πάντοτε. Καί στό ἔργο αὐτό ὑπάρχει καί ἓνα στοιχεῖο μέ τή δική του, γιά μᾶς, ἰδιαιτερότητα μιά καί ὁ Γιώργος Ἰωάννου ἦταν ἓνας ἀπό τοὺς λίγους (τρεῖς - τέσσερις μπορῶ νά μνημονεύσω ἀκόμα) πού ἐμπνεύστηκε καί συγκινήθηκε ἀπό τό Ὀλοκαύτωμα. Τό ἔζησε ἀπό πολύ κοντά, δεκαπεντάχρονος ἔφηβος τότε. Κι αὐτή ἀκριβῶς ἡ ἐμπειρία μεταφέρθηκε συνταραχτικά μέσα στίς σελίδες του, μέ τό δικό του ὕφος καί ἥθος καί τήν ἀναμφισβήτητη δύναμη πού δίνει ἡ γνησιότητα.

Θεσσαλονίκη: Συγκέντρωση τῶν Ἑβραίων στήν Πλ. Ἐλευθερίας γιά νά ὀδηγηθοῦν στά χιτλερικά στρατόπεδα.

Ο

Γιώργος Ἰωάννου γεννήθηκε καί μεγάλωσε στή Θεσσαλονίκη. Σπούδασε στή Φιλοσοφική Σχολή τοῦ ἐκεῖ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου. Ἐργάστηκε ὡς ἐκπαιδευτικός στήν Ἀλεξάνδρεια τῆς Ἡραθείας, στό Τρίκαλα, στή Λάρισα, στό Καστρί τῆς Κυνοῦρας, στή Βεγγάζη τῆς Λιβύης, στήν Κασσάνδρα, στή Θεσσαλονίκη καί στήν Ἀθήνα, ὅπου ἐγκαταστάθηκε μόνιμα ἀπό τό 1971. Τά τελευταῖα χρόνια ὑπηρέτοῦσε στό ὑπουργεῖο Παιδείας. Πέθανε στήν Ἀθήνα στίς 16 Φεβρουαρίου 1985.

Ὁ Γιώργος Ἰωάννου ἔγραψε ποίηση καί κυρίως πεζογραφία. Ἀσχολήθηκε ἐπίσης μέ τά μνημεῖα τοῦ λαϊκοῦ λόγου καί μέ μεταφράσεις ἀπό τήν ἀρχαία ἐλληνική καί λατινική λογοτεχνία. Ἔργα του: Ποιητικές συλλογές: «Ἠλιοτρόπια» (1959), «Τά χίλια δέντρα» (1963).

Πεζογραφία: «Γιά ἓνα φιλότιμο» (1971), «Ἡ μόνη κληρονομιά» (1974), «Τό δικό μας αἷμα» (1978), «Ἐπιτάφιος θρήνος» (1980), «Ὁμόνοια» (1980), «Κοιτάσματα» (1981), «Πολλαπλά κατάγματα» (1982), «Ἐφήβων κάμη» (1982), «Εὐφλεκτὴ χώρα» (1983), «Καταπακτὴ» (1983), «Ἡ πρωτεύουσα τῶν προσφύγων» (1984), «Ὁ τῆς φύσεως ἔρως» (1985). Κείμενα λαϊκοῦ λόγου: «Τά δημοτικά μας τραγούδια» (1966), «Παραλογές» (1970), «Καραγκιόζης» (3 τόμοι 1971 - 72), «Παραμῦθια τοῦ λαοῦ μας» (1973). Μεταφράσεις: «Εὐριπίδη, Ἰφιγένεια ἡ ἐν Ταύροις» (1969), «Παλατινὴ, Στράτωνος Μούσα Παιδική» (1980), «Τάκιτου, Γερμανία» (1981). Δίσκοι: «Κέντρο διερχομένων» (1982). Δώδεκα τραγούδια μελοποιημένα ἀπό τόν Νίκο Μαραγκάκη. Θέατρο: «Τό αὐγὸ τῆς κότας» (1981). Ἐβγαζε ἐπίσης τό περιοδικό «Φυλλάδιο», πού περιείχε ἀποκλειστικά δικά του κείμενα.

ΤΟ ΞΕΚΛΗΡΙΣΜΑ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ

τελεῖ τὴν ἐλάχιστην κατάθεσίν μας στὴ μνήμη τοῦ συγγραφέα, τοῦ ἀνθρώπου καί, κυρίως, τοῦ φίλου.

Τά στοιχεῖα τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου

Οἱ πρώτες ἐμπειρίες τοῦ συγγραφέα τοποθετοῦνται στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '30. Ἡ οἰκογένεια κατοικεῖ τότε «εἰς τόπον, λεγόμενον λιθόστρωτον», στὴν ὁδὸν Εὐριπίδου, δρόμο στενὸ πού τέμνει κάθετα τὴν Κασσάνδρου καὶ τὴν Ἀγίου Δημητρίου. «Ἡ γειτονιά ἦταν φτωχικὴ κι ἔτσι Ἑβραῖους δὲν εἶχε...», οὔτε τότε οὔτε παλιότερα. Ὡς πρόσφατα τὴν κατοικοῦσαν ἀποκλειστικὰ Τούρκοι. Στὰ χρόνια, τοὺς ἡ συνοικία ἦταν γνωστὴ μὲ τὸ ὄνομα «Χαϊρεντιντοϊκ». Ὁ παρακείμενος μέγας ναὸς τοῦ Μυροβλήτη εἶχε μετατραπῆ σὲ «Κασιμιέ Τζαμί» καὶ κείτονταν ἀκόμα βαριά πληγωμένοι, μὲ τὰ σημάδια τῆς μεγάλης πυρκαγιᾶς τοῦ '17. Ἐκεῖ κοντὰ καὶ τὸ ἄλλοτε «Γενί Χαμάμ» καὶ ἀργότερα κινηματογράφος «Αἶγλη» καὶ τὸ πολὺτρουλο ἀφιέρωμα τοῦ Ἰσάκ Πασά, χτίσμα τοῦ 15οῦ αἰῶνα, γνωστὸ μὲ τὸ ὄνομα «Ἀλατζά Ἰμαρέτ». Ἀνατολικά ὁ ὁρίζοντας ἐπεκτείνεται μέχρι τὸ σπῆτι τοῦ Κεμάλ καὶ τὸ κτίριο τοῦ Ἰσλαχανέ, πού θὰ στεγάσει τὸ Γ' Γυμνάσιο Ἀρρένων, καὶ πὺδ πέρα, μέχρι τὰ ἀπέραντα ἐβραϊκά νεκροταφεῖα. Πρὸς βορρὰ θὰ περιλάβει ὁλόκληρη τὴν ἄνω πόλιν ὡς «ψηλὰ στὸ Ἑσκι Ντελικ». Ἡ τσακισμένη προσφυγιά καὶ τῆς Μικρασίας καὶ τῆς Θράκης θὰ καταλάβει ἐδῶ τὴ θέση τῶν Τούρκων, μετὰ τὸ '22. Θὰ ριζώσει ξανά στοὺς χώρους αὐτοὺς θεμελιώνοντας μία καινούργια ζωὴ μὲ «τὰ ἄφθονα βάσανα καὶ τίς λιγοστὲς χαρές».

Ἀπὸ τὸ 1941 ἡ οἰκογένεια θὰ μετοικήσει στὴν Ἰουστινιανοῦ 14, σ' ἓνα τριόροφο ἀκαθορίστου ρυθμοῦ, χτισμένο στὰ χρόνια τοῦ μεσοπολέμου. Στὸ ἴδιο σπῆτι κατοικοῦν καὶ δύο ἐβραϊκὲς οἰκογένειες. Ὁ συγγραφέας θὰ συγκρατήσει τὸ ὄνομα τῆς μίας οἰκογένειας Σιντώ. Στὸ ἰσόγειο ὑπάρχουν καὶ δύο μαγαζιά· ὁ φοῦρνος τοῦ Τζημογιάννη καὶ τὸ καφεκοπτήριο τοῦ γερο - Ἀβραάμ Ἀζούς, πού τὸ δουλεύουν οἱ νεαροὶ γιοὶ του, ὁ Μάρκος καὶ ὁ Ἰζιντόρ, πυγμάχοι κι οἱ δύο μὲ δυνατότερο τὸν πρώτο.

Καὶ ὁ ὁρίζοντας διευρύνεται. Ἡ γειτονιά συμπίπτει περίπου μὲ τὴν ἀρχαία συνοικία τοῦ «Ὀμφαλοῦ». Καὶ συνορεύει μὲ τὴν ἀπέραντη ἀλάνα τῆς πλατείας τῶν Δικαστηρίων· τὴν πλατεία τῆς «Μεγαλοφόρου» τῶν βυζαντινῶν χρόνων, τὴν Place Civique κατὰ τὴν ἀρχικὴ μορφὴ τοῦ σχεδίου τοῦ Ἐμπράρ, πού ὁραματιζόταν νὰ τὴ στολίσει μὲ μεγαλόπρεπα δημοτικὰ καὶ δικαστικὰ μέγα-

ρα καὶ θριαμβικὲς ἀψίδες. Ἡ γῆ κρύβει ἀκόμα στὰ σπλάχνα τῆς τὸ Forum τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων καὶ τῶν Σεβήρων, μὲ τὸ στάδιο, τὰ λουτρά, τίς ἀγορὲς, τὴ λεγόμενη «χαλκευτικὴ στοά» καὶ τίς καρυάτιδες τῆς Θεσσαλονίκης πού οἱ Ἑβραῖοι τίς ὀνόμαζαν «Las Incantadas». Σημάντορες ἐδῶ ὁ ναὸς τῆς Παναγίας τῶν Χαλκῶν χτισμένος «εἰς τόπον πρὶν βέβηλον» καὶ τὸ χαμάμ τοῦ «Παράδεισου», πού ὁ σουλτάνος Μουράτ ὁ πρῶτος ἀνάγειρε λίγα χρόνια μετὰ τὴν ἄλωση τῆς ὥς τότε συμβασιλεύουσας. Κι ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, κατηφορίζοντας τὴ Βενιζέλου καὶ παρακάμπτοντας τὴν Κλεισούρας, προτοῦ περάσεις στὴν πέρα ὁχθὴ τῆς Ἑγνατίας ὁδοῦ, τὸ Τζαμί τοῦ Χαμζα μπέη, μετασκευασμένο πιά ἐπίσης σὲ κινηματογράφο μὲ τὸ ποιητικώτατο ὄνομα «Ἀλκαζάρ», ἀλλὰ καὶ τὸ λεγόμενο «Καραβάν Σεράϊ», ὅπου ἄλλοτε χάνια καὶ στάβλοι γιὰ τοὺς πολυάριθμους πρამατευτάδες. Ἐδῶ ἡ ὀνομασία τοῦ χτισματος πού χάθηκε πέρασε σ' ἐκεῖνο πού τὸ διεδέχθηκε ἐπισκιάζοντας τίς σημερινὲς του χρήσεις.

Ἡ γειτονιά εἶναι γνωστὴ πιάτσα γιὰ ἐπιπλάδικα. Μπορεῖς νὰ βρεῖς μεταχειρισμένα στὴν ὁδὸ Τσιτσίτσα, στὸ λεγόμενο «Μπίτ Παζάρ» ἢ ἐπὶ τὸ ἐπισημότερο «Προσφυγικὴ ἀγορά», ἢ καινούργια, ἀλλὰ ὄχι βαριά καὶ ἀκριβὰ, στὴν Ἰουστινιανοῦ ἀλλὰ καὶ στὴν παράλληλὴ τῆς ὁδὸ Φιλίππου. Οἱ Ἑβραῖοι ἐδῶ εἶναι πολυάριθμοι καὶ κρατοῦν τὰ περισσότερα μαγαζιά καὶ σπῆτια. Βέβαια, τὸ ἐπικεντρο τῆς Ἰσραηλιτικῆς Κοινότητος βρίσκεται ἀνατολικότερα, στὴν περιοχὴ τῶν Ἑξοχῶν, μὲ τοὺς καινούργιους συνοικισμοὺς πού θὰ στεγάσουν τοὺς χιλιάδες Ἑβραῖους πυροπαθεῖς τοῦ '17, μὲ τὰ φανταχτερὰ ἀρχοντικὰ κατὰ μῆκος τῶν ὁδῶν Β. Γεωργίου καὶ Β. Ὀλγας, πού ἀνάγονται σὲ κάποια ἐποχὴ πού δὲν φαντάζει ἀκόμα ὁλότελα παρωχημένη καὶ μὲ τὰ διοικητικὰ κτίρια τῆς Κοινότητος καὶ τῆς ἀρχιραβινείας στὴν ὁδὸ Σαρανταπόρου. Ὅλα αὐτὰ ὅμως εἶναι ἀρκετὰ ἔξω ἀπὸ τοὺς συγκεκριμένους χώρους τοῦ συγγραφέα. Ἡ ματιά του θὰ ἐπεκταθεῖ τὸ πολὺ μέχρι τὴν «Πλατεία τοῦ Ἀγίου Βαρδάρου» καὶ τὸν Παλιὸ Σταθμὸ, ὅπου ἐργάζεται ὁ σιδηροδρομικὸς πατέρας του. Θὰ τοῦ δοθεῖ ἔτσι ἡ εὐκαιρία νὰ γνωρίσει ἀπὸ κοντὰ τὴν ἐβραϊκὴ φτωχολογία τοῦ κοντινοῦ συνοικισμοῦ τοῦ βαρῶνου Χίρς. Στὸ προσκήνιό του, ὅμως, θὰ βρίσκονται πάντα οἱ Ἑβραῖοι τοῦ παραδοσιακοῦ ἐμπορικοῦ κέντρου τῆς πόλης.

Ἰδιοτροπία ἴσως τῆς ἱστορίας τὸ γεγονὸς τῆς σύνδεσης τῆς γειτονιάς τοῦ Ἰωάννου μὲ τὴν «παλιά, πυρκαϊστον Ἑβραῖδα» τῶν παλαιοχριστιανικῶν χρόνων, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἐβραϊκὴ συνοικία «Ρόγος» τῆς Τουρκοκρατίας. Ἰσως ἐκεῖ καὶ τὸ «Βρογχῶν μέρος» ὅπου «Παῖδες Ἑβραίων ἄφθοροι ἐθεάσαντο». Καὶ σίγουρα ἐκεῖ ἡ συνα-

γωγή των Σαμαρειτών που αφιερωτήρια επιγραφή της μάς αποκάλυψε τον ιδρυτή της: «Σιρικίω τῷ ποιήσαντι».

Πάντως, εκείνα τὰ χρόνια, οἱ Ἑβραῖοι τῆς συνοικίας εἶναι, κατὰ τὸν Ἰωάννου, ἄτομα μέσης εἰσοδηματικῆς στάθμης. Γιά τίς λατρευτικές τους ἀνάγκες θά χτιστεῖ, ἐκεῖ κοντὰ στήν ὁδὸ Συγγροῦ, ἡ καινούργια μεγάλη συναγωγή τῶν Μοναστηριωτῶν καὶ λίγο πιο πάνω ἀπὸ τὸ σπίτι τοῦ συγγραφέα, στήν ὁδὸ Φιλίππου 22, θά μεταφερθεῖ ὁ εὐκτήριος οἶκος τῆς οἰκογένειας Τσενίο. Ὡστόσο, ἡ παραδοσιακὴ ἑβραϊκὴ ἀγορά, ἡ Πλάσα, θά παραμείνει γύρω στὶς ὁδοὺς Β. Ἡρακλείου καὶ Κομνηνῶν. Κι ἐκεῖ θά κρατᾷ μαγαζὶ ὁ γείτονας τοῦ Ἰωάννου, ὁ Ἑβραῖος Σιντῶ. Ἡ ἴδια ἡ πόλη ἔχει σχεδὸν ὁλοκληρώσει τὸν μετασχηματισμὸ της. Τὸ πολυεθνικὸ, κοσμοπολίτικο κέντρο τῆς ὑστερης Τουρκοκρατίας ἔχει ἀλλάξει πρόσωπο καὶ προοπτικές. Εἶναι βέβαια ἡ συμπτωτεύουσα. Εἶναι ὅμως καὶ μία τυπικὴ, μισοεπαρχιακὴ, νεοελληνικὴ πόλη «Τὰ τελευταῖα ὑπολείμματα τῆς ζωηράδας καὶ τῆς ξενοιασιάς ἐξαφανίζονται ἐκεῖ γύρω στὶς παραμονές τῆς μεταξικῆς δικτατορίας. Ἀπὸ τότε καὶ ὕστερα ἡ πόλη χάνει ραγδαίᾳ τὸ κοσμοπολίτικο χρῶμα της, χάνει τοὺς ἀθλητοὺς πόρους τοῦ κεφιοῦ της, ἀρχίζει ν' ἀναδίνει βλάχικες ξινίλες καὶ ὁσμές, ἐντάσσεται, ἐπιτέλους στὸ παλιολλαδίτικο σύστημα τῆς κουτοπονηριάς καὶ τῆς μτζερίας...», γράφει ὁ Ἰωάννου, τοποθετώντας ἔτσι κάποια χρονικὰ ὁρόσημα.

Στὰ λίγα χρόνια τῆς ἐλεύθερης ζωῆς της, ἡ πόλη θά δοκιμασθεῖ ἀπὸ τίς δίνες πού συγκλόνισαν τὴν Ἑλλάδα τοῦ μεσοπολέμου: ἐπαναστάσεις, κινήματα, μεταπολιτεῖς, οἰκονομικὲς κρίσεις, δικτατορίες. Θά ξεχωρίσει ὡστόσο μὲ τίς ἀτομικὲς της δοκιμασίες λειτουργώντας σὰν στρατηγεῖο τῆς Ἀντάντ τὸ '15 - '18, δεχόμενη τίς στρατιές τῶν προσφύγων τὸ '22 καὶ κλονιζόμενη ἀπὸ τίς ἐπαναστατικὲς ζυμώσεις πού ὀδήγησαν στὸ Μάη της τοῦ '36. Ντόπιοι καὶ πρόσφυγες, Χριστιανοὶ καὶ Ἑβραῖοι θά στοιχειοθετήσουν τὴ νέα της φυσιογνωμία. Καὶ ἐδῶ ἔχουν τὴν ἀφετηρία τους οἱ συνειρμοὶ πού θά σημαδεύουν τὸ ἔργο τοῦ Ἰωάννου. Ὁ συγγραφέας θά συλλάβει τὴ συνειδητὴ τῆς πόλης του καὶ τῶν ἀνθρώπων της ὅταν θά ἔχουν, φαινομενικὰ ἴσως, σταθεροποιηθεῖ κάποιες δομές. Οἱ καταβολές του ἀνάγονται βέβαια στήν προσφυγιά τῆς Θράκης: μιὰ προσφυγιὰ ἀρκετὰ διαφοροποιημένη σὲ σχέση μὲ ἐκείνη της Μικρασίας καὶ τοῦ Πόντου. Πού εἶχε τὸ καιρὸ νὰ διασωθεῖ ἀκέραια καὶ νὰ μεταφυτευθεῖ σχεδὸν ἀλώβητη στὶς καινούργιες ἐστίες. Δὲν ὑπάρχουν ἐδῶ τὰ πρόσφατα ὀρμέμματα τῶν σφαγῶν καὶ τῶν διώξεων, ἡ ἀγωνία γιὰ τὰ καράβια τῆς σωτηρίας πού δὲν θά φθάσουν ἐγκαιρα, οἱ μνημεις γιὰ τοὺς δικοὺς σου πού ξέμειναν, χαμένοι στήν ἀλλοφροσύνη τῆς καταστροφῆς ἢ αἰχμάλωτοι στὰ ἀπάνθρωπα «ἀμελέ ταμπουρού». Διαχέεται ὅμως παντοῦ ἡ ἀνάμνηση γιὰ τὴ χαμένη πατρίδα. Ὅσο γιὰ τοὺς Ἑβραίους, τὸ μεταβατικὸ στάδιο τῆς ἐνσωμάτωσής τους στὸ ἑλληνικὸ κράτος φαίνεται νὰ πλησιάζει στὸ τέρμα του. Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα θά κερδίζει βαθμιαία ἐδαφος, σὲ βάρος τῆς ἰσπανοεβραϊκῆς. Στούς κόλπους τῆς Κοινότητος καὶ μέσα ἀπὸ πολυάριθμους συλλόγους καὶ σωματεῖα ἐντείνεται ἡ σιωνιστικὴ κίνηση πού θά ὀδηγήσει χιλιάδες στὴ γῆ τοῦ Ἰσραήλ. Στούς ἀντίποδες οἱ ἐξίσου ἰσχυροὶ ἀφομοιωτικοὶ ἀλλὰ καὶ οἱ οἰσθηλατῆται ἀπὸ τὴν παράδοση τῆς «Φεντε-ρασιόν», σοσιαλιστές. Καὶ τὰ Σάββατα, πού κάποτε ἀπονέκρωναν ὁλόκληρη τὴν πόλη, μπορεῖ κανεὶς νὰ ξεχωρίσει ἀκόμα τοὺς παλιούς ἀλλὰ καὶ τοὺς νέους νὰ μελετοῦν εὐλαβικά τίς Γραφές.

Αὐτός, λοιπόν, εἶναι ὁ κόσμος τοῦ συγγραφέα. Κι αὐτές οἱ ἐμπειρίες του πού θά τίς συναντήσουμε ἀργότερα νὰ ἀναβιώνουν στὰ ἔργα του.

«Ἡλιοτρόπια» (1954), «Τὰ χίλια δέντρα» (1963)

Ὁ Γιώργος Ἰωάννου πρωτοεμφανίζεται στὰ γράμματα τὸ 1954. Τὰ πρῶτα του ποιήματα δημοσιεύονται σὲ μιὰ μικρὴ συλλογὴ μὲ τὸν τίτλο «Ἡλιοτρόπια», πού θά κυκλοφορήσει ἐκείνη τὴ χρονιά. Στὴ συλλογὴ ὑπάρχει ἡ ἀφιέρωση «στον Ἰάκωβο». Ὑπάρχει ἐπίσης καὶ τὸ ποίημα «Τὰ Ἡλιοτρόπια τῶν Ἑβραίων». Ἀμεση συνάφεια λοιπὸν τοῦ τίτλου τῆς συλλογῆς μὲ τὸ Ὀλοκαύτωμα τῶν Ἑβραίων τῆς Θεσσαλονίκης. Καὶ τὸ γεγονὸς αὐτὸ θά μπορούσε ἀπὸ τότε νὰ ἐπιτρέψει ὀρισμένες ἀπόψεις καὶ συσχετισμούς. Τὸ κλειδί θά τὸ προσφέρει ὡστόσο ὁ ἴδιος ὁ Γιώργος Ἰωάννου, χρόνια ἀργότερα, ἀρχικά μὲ ἓνα κείμενό του τιτλοφορούμενο «Μιὰ μικρὴ ἐπέτειος». Καὶ τέλος, μὲ τὸ «Εἰς ἑαυτόν», πού τὰ συμπεριέλαβε καὶ τὰ δύο στὸ βιβλίο του «Ἡ πρωτεύουσα τῶν προσφύγων».

Ἐγραψε, λοιπόν, ὁ Ἰωάννου: «... τὰ ἡλιοτρόπια θυμίζουν πολὺ τὸ μεγάλο κίτρινο ἄστρο πού οἱ Γερμανοὶ εἶχαν κολλήσει στὸ στήθος τῶν δυστυχισμένων Ἑβραίων τῆς πόλης μας...», ἢ «...ὁ τίτλος Ἡλιοτρόπια, πολὺ γρήγορα ἀρχισε νὰ μὴ σοῦ ἀρέσει. Βέβαια, ἐσύ μὲ τὴ λέξη αὐτὴ ἐννοοῦσες τὸ κίτρινο ἄστρο τῶν Ἑβραίων, ἀλλὰ ἐστὶ πού τὸ διατύπωσης δὲν φαίνονταν τί ἀκριβῶς ἐννοοῦσες. Καὶ ὅμως, μέσα στὴ συλλογὴ ἔχεις ἓνα ποίημα μὲ τίτλο «Τὰ ἡλιοτρόπια τῶν Ἑβραίων». Πόσο καλύτερος τίτλος θά ἦταν αὐτός! Ἀντίθετα, ἡ ἀφιέρωση τῆς συλλογῆς «στον Ἰάκωβο» πάντα σοῦ ἀρέσει. Ἀναφέρεται σὲ ἓναν φανταστικὸ — ναί! φανταστικὸ — Ἑβραῖο φίλο σου. Ἦσουν ἰδιαίτερα συνταραγμένος, ἀπὸ τὴν τραγωδίαν τῶν Ἑβραίων, πού τὴν εἶχες ἀπὸ πολὺ κοντὰ ζήσει...».

Στὰ χρόνια πού ἀκολουθοῦν ὁ Γιώργος Ἰωάννου θά συνεχίσει νὰ γράφει καὶ νὰ δημοσιεύει τὰ ποιήματα πού συγκέντρωσε ἀργότερα στὴ δεύτερη συλλογὴ του «Τὰ χίλια δέντρα». Δύο ἀπὸ τὰ ποιήματα τῆς συλλογῆς αὐτῆς ἀναφέρονται καὶ πάλι στὸ δράμα τῶν Ἑβραίων τῆς Θεσσαλονίκης. Τὸ πρῶτο, μὲ τίτλο «Τὸ μάθημα», μᾶς μεταφέρει στὸ χώρο τοῦ σχολείου. Ὁ νεαρός Ἑβραῖος ἔχει τὴ μερίδα του στὰ μαρτύρια τῆς φυλῆς του, ἐνῶ τὴν ἴδια ὥρα οἱ Χριστιανοὶ συμμαθητές του διδάσκονται τὸ ρῆμα τῆς ἡμέρας *amo, amas, amat...* Στὸ δεύτερο ποίημα, πού τιτλοφορεῖται «Μὲ τὸ τρένο», ὁ συγγραφέας ἐπανερχεται στὸν χώρο τῆς γειτονιάς του καὶ παρακολουθεῖ τίς τελευταῖες στιγμές τῶν Ἑβραίων συγκατοίκων του.

Ἐστὶ ἔχει σχεδὸν διαμορφωθεῖ ὁ κόσμος πού θά παρουσιαστεῖ πληρέστερα στὸ πεζογραφικὸ ἔργο πού θά ἐπακολουθήσει.

«Γιά ένα φιλότιμο» (1964),

«'Η σαρκοφάγος» (1971)

Τό 1964 κυκλοφορεί η πρώτη πεζογραφική δουλειά του Γιώργου Ίωάννου, το «**Γιά ένα φιλότιμο**». Όρισμένα από τα κείμενα του βιβλίου είχαν δημοσιευτεί στο περιοδικό «Διαγώνιος». Ακολουθεί, το 1971, μία δεύτερη συλλογή πεζογραφημάτων με τίτλο «**Η σαρκοφάγος**». Ο συγγραφέας, κινούμενος πιά αποκλειστικά στο χώρο της πεζογραφίας, επιδιώκει να διαμορφώσει μία καινούργια γραφή. Η θεματολογία πλουτίζεται και επεκτείνεται με τις νέες εμπειρίες και βιώματα, με τις καινούργιες καταφορές. Ο Ίωάννου είναι πλέον περισσότερο «άνοιχτός». Γι' αυτό ο ήχος του περνά πιά εύκολα στον εύαισθητοποιημένο δέκτη. Κι αυτό ακριβώς το στοιχείο της πρωτογένειας είναι πού υποβάλλει περισσότερο και χαρίζει μία ξεχωριστή διάσταση. Η πόλη είναι πάντα μία άπτη πραγματικότητα. Κυριαρχεί, σημαδεύει και σε συνοδεύει με τους ανθρώπους, τα κτίρια και τα χώματά της. Μετέχει ενεργά στο προσωπικό δράμα, όχι σαν απλό σκηνικό αλλά σαν παρατεταμένο ή μάλλον σαν μοναδικό και παντοτινά υπάρχον σημείο σύνδεσής μας με τη φύση. Η έμμονή ωστόσο σ' αυτό το χώρο προσφέρεται χωρίς υπερβολές και εξιδανικεύσεις, με τόνο καθημερινό, περίπου χαμηλόφωνο. Τίποτα δεν χάνει το μέτρο του, καθώς ο λόγος πηγάζει από τους συνειρμούς του ύπαρκτου με τον όνειρικό κόσμο· από τη διάσταση της αγνότητας, της καθαρότητας της ψυχής, πού έχει την άφετηρία της στη βαθιά και ένσυνείδητη θρησκευτικότητα, με το στοιχείο του έρωτισμού· άλλοτε έντονο και άλλοτε λανθάνον. Έτσι, το έφικτο συμβαδίζει με το ακατόρθωτο και πίσω από τη μουσικοπάθεια και την περιλλογή έλλοχεύει ο αίσθησιασμός.

Στά βιβλία αυτά υπάρχουν δύο πεζογραφήματα. «Τά έβραϊκα μνήματα» στο «Φιλότιμο» και «Τό κρεβάτι» στη «Σαρκοφάγος», πού περιέχουν ακριβώς τα στοιχεία πού αναφέρθηκαν. Στά «έβραϊκά μνήματα», ο χώρος των νεκροταφείων, συλλημένος από τους Ναζί, αποπνέει βαθύτατη εulάβεια. Έλκύει, όμως, και σαν στέκι έρωτικών συναντήσεων. Ένώ στο «κρεβάτι», δίνεται μία εξαίσιος στη συγκλονιστικότητά της άνιστόρηση του διωγμού των Έβραίων, πού κορυφώνεται με τη λεηλασία του σπιτιού τους. Τό μισοχαλασμένο κρεβάτι του νεαρού Ίζου, πού δεν θά τό καταδεχθεί κανένας από τους άρπαγες, θά περάσει στην κατοχή του συγγραφέα. Καί οι ίδιοι οί κοριοί πού ρούφηναν τό αίμα του προκατόχου του, θά ρουφήξουν και τό δικό του αίμα, σμίγοντάς τους σέ μία ιδιότυπη άδελφοποίηση. Είναι όμως και τά έρωτικά όρα-

ματα της έφηβείας πού βασάνισαν κάποτε εκείνον πού έφυγε και βασανίζουν πιά εκείνον πού μένει «Τό καταραμένο αυτό κλινάρι είχε φάει τόν Ίζο, τώρα πήγαινε νά φάει κι έμένα». Καί ή κάθαρση θά έλθει και μέ τό αίσθητικό και μέ τό ήθικό της νόημα. Μέ την επιστροφή, την καταφυγή μάλλον «στis φαντασίες και τά παλιά όράματα, όποια κι άν είναι...».

«'Η μόνη κληρονομιά» (1974),

«Τό δικό μας αίμα» (1978)

Τρία χρόνια μετά την έκδοση της «**Σαρκοφάγου**» κυκλοφορεί «**Η μόνη κληρονομιά**»· τό πρώτο βιβλίο της «Αθηναϊκής περιόδου» του συγγραφέα. Η Θεσσαλονίκη παραμένει τό επίκεντρο. Έχει, όμως, μία κάπως διαφορετική γραφή ή καινούργια δουλειά. Πλησιάζει περισσότερο πρós τό διήγημα, άγγίζει κάποιες λιγότερο χρησιμοποιημένες ως τότε καταστάσεις, διατηρεί μία μεγαλύτερη εύελιξία ως πρós την εξέλιξη του μύθου και βρίθει από ύπαινιγμούς γιά την εποχή της συγγραφής της, ευδιάκριτους ακόμα και γιά τόν όχι ιδιαίτερα προσεκτικό άναγνώστη. Πάντως, ή πόλη και ό κόσμος της εξακολουθεί νά προσφέρει τό έναυσμα.

Τό βιβλίο αυτό βγαίνει τούς τελευταίους μήνες της δικτατορίας. Ακολουθεί ή μεταπολίτευση και ό έντονος πολιτικός χαρακτήρας και στis τέχνες, φαινόμενο «κατ' άρχήν» όχι άφύσικο από την πλευρά του κόσμου και όπωσδήποτε αναγκαίο από την πλευρά των δημιουργών. Τό κοινό έχει στερηθεί κάποια κείμενα και τά άποζητά ένώ οί δημιουργοί έχουν αφήσει ίσως άνέκδοτο ένα αξιόλογο μέρος της δουλειάς τους. Ο «**Επιτάφιος θρήνος**» (1980), γιά παράδειγμα, άποτελεί μία συλλογή πεζογραφημάτων πού όρισμένα άπ' αυτά γράφτηκαν στά χρόνια της δικτατορίας, πρωτοδημοσιεύτηκαν τότε, μέ την άρση της λογοκρισίας, σέ περιοδικά και στοίχισαν στόν συγγραφέα κάποιες περιπέτειες.

Ο Γιώργος Ίωάννου, καθιερωμένος πιά, έχει την εύχέρεια νά δημοσιεύει κείμενά του σέ έφημερίδες, πού θά τά συγκεντρώσει στά βιβλία του «**Τό δικό μας αίμα**» (1978), «**Κοιτάσματα**» (1981) και «**Ευφλεκτή χώρα**» (1983).

«Τό δικό μας αίμα» άποτελεί βέβαια την πρώτη ουσιαστική δουλειά του συγγραφέα, πού κυκλοφορεί μετά τη μεταπολίτευση. Πρόκειται, όπως προαναφέραμε, γιά κείμενα πού πρωτοδημοσιεύτηκαν στόν Τύπο. Τά κείμενα όμως αυτά πρέπει νά τά δούμε από μία άλλη θέση· σαν συνέχεια ή περισσότερο σαν εξέλιξη της προηγούμενης δουλειάς του και της σχέσης του με τη Θεσσαλονίκη. Δέκα πέντε χρόνια ύστερα από τις πρώτες του άπειρες νά έκφραστεί σέ πεζογραφικές φόρμες, ό Γιώρ-

γος 'Ιωάννου φτάνει με «Τό δικό μας αίμα» στην αρτιότητα, στην τελική διαμόρφωση της προσωπικής του γλώσσας, πού εντοπίζεται πεντακάθαρα σέ μία από τις επόμενες δουλειές του («Καταπακτή» 1983). Θεματικά τό βιβλίο επισημαίνει καί καταγράφει γεγονότα της παλιάς Θεσσαλονίκης καί προβλήματα της σημερινής με σαφείς θέσεις καί προεκτάσεις. Τά κείμενα είναι άλλοτε σχεδόν ποιητικά (π.χ. «Είς τόπον λεγόμενον λιθόστρωτον», «Μέ τά σημάδια της επάνω μου») καί άλλοτε δουλεμένα σέ κάποια άλλη μορφή πού πλησιάζει στο χρονογράφημα. Καί έγινε στή συνέχεια αντικείμενο ἀμφιλεγόμενης κριτικής. Προσωπικά πιστεύω ὅτι ἐκείνη τολμάχιστο τή στιγμή, κάτι τέτοια κείμενα, καί ἐννοῶ αὐτῆς τῆς μορφῆς, μπορούσαν νά κρατήσουν μία πληρέστερη λειτουργικότητα. Καί γι' αὐτό «Τό δικό μας αίμα» έγινε τό πλατύ-τερα γνωστό ἀπ' ὅλα τά ἔργα τοῦ 'Ιωάννου.

Σ' αὐτό τό βιβλίο περιέχεται καί «Τό ξεκλήρισμα τῶν 'Εβραίων». Ὁ συγγραφέας, μέ ἀφορμή τήν ἐκδοση τοῦ βιβλίου «In Memoriam» τῶν Μ. Μόλχο καί Ι. Νεχαμά ἀπό τήν Ἰσραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, παραθέτει καί πάλι τίς ἀναμνήσεις του ἀπό τό μάζεμα τῶν 'Εβραίων τῆς γειτονιάς του καί προσθέτει, γιά πρώτη φορά, καί τήν κατάθεση τοῦ σιδηροδρομικοῦ πατέρα του πού ὁδήγησε τρένα μέ 'Εβραίους μέχρι τῆ Σερβία καί ἐπιστρέφει κυριολεκτικά συγκλονισμένος ἀπ' ὅσα ἀντίκρυσε. Εἶναι μία μαρτυρία πραγματικά μοναδική γιά τίς κινητές ἐκείνες γέενες πού ἀποτελέσαν τόν προθάλαμο τῆς κόλασης.

«Ἡ πρωτεύουσα τῶν προσφύγων» (1984) ... καί ἕνας πρόλογος

Ο Γιώργος 'Ιωάννου ἐπανερχεται στή Θεσσαλονίκη καί στούς 'Εβραίους τῆς μέ τήν «Πρωτεύουσα τῶν προσφύγων». Ἀναφερθήκαμε ἤδη στά κείμενα «Μιά μικρή ἐπέτειος» καί «Εἰς ἑαυτόν» κλειδιά σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τούς συσχετισμούς τῆς πρώτης του ποιητικῆς συλλογῆς «Ἡλιότροπος» μέ τούς 'Εβραίους τῆς Θεσσαλονίκης. Στό ἴδιο βιβλίο ὅμως ὑπάρχει καί τό «'Εν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις», πού γράφτηκε μέ ἀφορμή τά σαράντα χρόνια ἀπό τό Ὀλοκαύτωμα, εἰδικά γιά τό ἀφιέρωμα τοῦ περιοδικοῦ «Χρονικά» στή Θεσσαλονίκη (τεύχος 70, Σεπτέμβριος 1984). Οἱ ἐμπειρίες εἶναι αὐτές πού πέρασαν καί στά προγενέστερα κείμενα. Διαφέρει ὅμως ἡ γραφή «...Ξερῇ καί στεγνῇ, χωρίς ἱστορικές καί φιλογολικές ἐπεκτάσεις ἢ ἀμφίβολα ἀκούσματα. Καί ὅλα αὐτά ἀπό σεβασμό πρὸς τό φρικτό μαρτύριό τους, πού μόνο τό πένθος καί τήν ἄκρα σοβαρότητα ἐμπνέει...». Ἔτσι, ὁ κύκλος ὁλοκληρώνεται. Ἀς μᾶς ἐπιτραπῇ ὅμως ἐδῶ καί ἡ προσωπική ἐκμυστήρευση μιά καί τό παραπάνω κείμενο στάθηκε ἡ αἰτία νά πρωτοσυναπτήσω καί νά γνωρίσω ὄχι πιά μόνο τόν συγγραφέα, ἀλλά καί τόν ἄνθρωπο. Αὐτή ἀκριβῶς ἡ σχέση τοῦ ἔδωσε τήν ἀφορμή νά ἀναφερθεῖ καί στόν σημερινό ἐβραϊσμό τῆς Θεσσαλονίκης «... πού τείνει κι αὐτός ὕστερα ἀπό τά τραγικά πλῆγηματά πού ὑπέστη καί τίς συνεχεῖς ἐπιδράσεις πού δέχεται, νά ἰσοπεδωθεῖ, ὅπως ὅλη ἡ κοινωνία μας, ἀπό τίς νέες ἰδέες καί τίς ἀλλοπρόσας ἑξοφρετες συνήθειες».

Αὐτές οἱ γραμμές κλείνουν τόν πρόλογο τοῦ Γιώργου 'Ιωάννου στο βιβλίο μου «Οἱ συναγωγές τῆς Θεσσαλονίκης - Τά τραγούδια μας». Γράφτηκαν λίγες μονάχα μέρες πρὶν χτυπηθεῖ μέ τό Χάροντα «στά μαρμαρένια ἀλώνια». Καί τώρα πού ἡ κατάθεσή μας κοντεύει νά ὁλοκληρωθεῖ, μποροῦν νά μᾶς ὁδηγήσουν νά ἀνακαλέσουμε καί κάποιες ἀκόμα ἀκριβές μας μνήμες.

Καλοκαίρι τοῦ '66. Ἐρευνᾷ τό ράφια τῆς δημοτικῆς βιβλιο-

θήκης. Ἀνασύρω τυχαία ἕνα μικρό βιβλίο καθώς μέ τραβᾷ ἀρχικά ὁ τίτλος του «Γιά ἕνα φιλότιμο», ἀλλά καί οἱ ἀναφορές του στή Θεσσαλονίκη, πού τίς διακρίνω ὕστερα ἀπό ἕνα γρήγορο ξεφύλλισμα. Καί φυσικά ἐκεῖνο τό πεζογράφημα γιά τά «ἐβραϊκά μνήματα». Ἀποφασίζω νά τό δανειστώ. Τό ὄνομα τοῦ συγγραφέα δέ μοῦ λέει τίποτα. Τό βιβλίο, ὅμως, ὅπως θά διαπιστώσω, λέει πολλά.

Πέρασαν χρόνια. Ἐκεῖνος νά τραβᾷ τό δρόμο του κι ἐγώ νά τόν ἀναζητῶ στίς προθήκες τῶν βιβλιοπωλείων.

Φεβρουάριος τοῦ '83 στήν Ἀθήνα. Ἐπιμελοῦμαι τό ἀφιέρωμα τοῦ περιοδικοῦ «Χρονικά» στή Θεσσαλονίκη. Μοῦ ἀναθέτουν νά τόν παρακαλέσω νά μᾶς ἐπιτρέψει τήν ἀναδημοσίευση ἑνός παλιότερου κειμένου του ἢ νά μᾶς τιμήσει μέ μιά καινούργια, ἀδημοσίευτη ἐργασία του. Ἀντιμετωπίζω τό ἐνδεχόμενο τῆς συνάντησης μέ δύο. Πῶς νά εἶναι ἄραγε ἔξω ἀπό τά βιβλία του; Μ' αὐτές τίς σκέψεις ἀφήνω πίσω μου τό Μουσεῖο κι ἀνηφορίζω ἐπιφυλακτικά τῇ Δεληγιάννη. Καί νάτος ἐκεῖ στήν πόρτα νά μέ ὑποδέχεται. Μελετῶ τό σπῆτι τοῦ. Ἀθελά μου τρέχει ὁ νοῦς στο περιβόητο «κελί» τοῦ Παλαμά. Μιά φωτογραφία του ψηλά στόν τοῖχο, ἕνα πορτραῖτο τοῦ Καβάφη, κάδρα μέ τά ἐξώφυλλα τῶν βιβλίων του, φιγούρες τοῦ θεάτρου σκιῶν, μιά ὠραιότατη ἀποψη τῆς Θεσσαλονίκης τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα καί βιβλία, βιβλία, βιβλία... Κάποτε ἦρθαν οἱ καφέδες κι ἀρχίσαμε τήν κουβέντα πού ἐξαφάνισε καί τοῦς τελευταίους ἐνδοισμούς. Σίγουρα ἔφυγα ἀπό τό σπῆτι του καλύτερος.

Ἀπό τότε ἐπικοινωνοῦσαμε συχνά. Ὡς τό στερνό, ἀλίμονο, τηλεφώνημα ἀπό τό θάλαμο 344 τοῦ Σισμανόγλειου. Κι ὕστερα στήν Ἀγία Σοφία. Καί νά μὴν μπορῶ νά τό πιστέψω. Νά χιονίζει ἀπό μέρες κι ἡ πόλη νά φαντάζει ἀπέραντη ταφόπλακα, ἔτοιμη λές νά τόν καλύψει ὁλόκληρη.

Ἵσως θά πρέπει νά σταματήσω κάπου ἐδῶ. Νιώθω πῶς δέν χρειάζεται τίποτα παραπάνω. Θά προσθέσω μόνο πῶς καθώς ἔγραφα τό κείμενο αὐτό, ἦταν μιά λέξη πού πηγαίνονταν συχνά στή σκέψη μου, δίχως νά μπορῶ νά μὴν τήν κρατήσω. Ἡ λέξη «δίκαιος». Δέν ξέρω ἂν ὑπάρχει καμιά ἄλλη πού νά προσφέρει πληρέστερα τήν ἀποψή μου γιά τό Γιώργο 'Ιωάννου. Καί μέ τήν ἐννοια πού τῆς δίνει κάπου ὁ Διονύσιος Σολωμός.

Καί οἱ δίκαιοι κατὰ τῇ Θεῇ Γραφῇ πόσοι εἶναι;

Καί γιατί ἔτσι χαρακτηρίζονται ἐκεῖνοι πού ἔσωσαν 'Εβραίους ἀπό τούς Ναζί. Δέν εἶναι λοιπόν καθόλου ὑπερβολή.

ΧΡΟΝΙΚΑ

ΟΡΓΑΝΟ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ
ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Σουρμελή 2-104 39 ΑΘΗΝΑ
τηλ.: 88.39.951

Υπεύθυνος σύμφωνα μέ τό Νόμο;
Ὁ Πρόεδρος τοῦ Κ.Ι.Σ. Ἰωσήφ Λόβιγγερ
Σουρμελή 2

ΔΙΑΝΕΜΕΤΑΙ ΔΩΡΕΑΝ

ΓΙΩΡΓΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ

Κείμενα

πού αναφέρονται στους Έβραίους

κατά χρονολογική σειρά ανάλογη μέ
τήν έκδοση τοῦ βιβλίου πού περιλαμβάνονται

ΑΠΟ ΤΑ «ΗΛΙΟΤΡΟΠΙΑ» Τά 'Ηλιοτρόπια τών 'Εβραίων

Κάθε φορά πού τρίζει ή σκάλα μας,
«λές νά 'ναι αὐτοί ἐπιτέλους;» σκέφτομαι,
κι ὕστερα φεύγω καί μέ τίς ὥρες
κατακίτρινα ζωγραφίζω ἡλιοτρόπια.

Ὅμως αὐριο ὥσπου νά ξεχαστώ,
στήν αἶθουσα ἀναμονῆς τό τρένο
ἀπ' τήν Κρακόβια θά περιμένω.

Κι ἀργά τή νύχτα, ὅταν ἴσως κατεβοῦν
ὠχροί, σφίγγοντας τά δόντια·
«ἀργήσατε τόσο νά μοῦ γράψετε»
θά κάνω ὅθην ἀδιάφορα.

ΑΠΟ ΤΑ «ΧΙΛΙΑ ΔΕΝΤΡΑ» Τό μάθημα

Τόν εἶδα καθώς πήγαινα σχολεῖο·
ξεματωμένος πιά, φλουρί, εἶχε τελειώσει.
Τριγύρω του γονατιστοί 'Εβραῖοι μέ τό ἄστρο.

'Αργά ὅταν τόν χτύπησαν, εἶχα ξυπνήσει·
ή μάνα μου μέ χάιδεψε, ἦρθε κοντά μου.
Λαχτάριζα σάν τό πουλί μέσα στη χούφτα.

Ὁ διπλανός μου στό θρανίο σπαρταροῦσε·
τή νύχτα δέν κοιμήθηκε ἡ γειτονιά τους.
"Ἄλλοι πιό κεῖ χλωμοί ἐφτυναν αἶμα.

Στό μεταξύ μαθαίναμε τό ρῆμα τῆς ἡμέρας·
amo, amas, amat...

Ἑβραϊκή συνοικία τῆς Θεσσαλονίκης

Μέ τό τρένο

"Ὀλη τή νύχτα λέγανε ψαλμούς
— τούς παίρνουν ὅπου νά 'ναι τούς 'Εβραίους.
Τά ξημερώματα ἦρθαν καί μᾶς φίλησαν,
ξυπνήσαν τό μικρό τους, ἔβρασαν αὐγό·
φεύγανε, λέει, ταξίδι μέ τό τρένο...

Τώρα στό πάτωμά τους μπαινοβγαίνουν ἄλλοι.
Οἱ ἴδιες πόρτες κλείνουν καί γι' αὐτούς,
σ' αὐτά τά ἴδια τά δωμάτια πλαγιάζουν.

Κι ἐγώ ἀκόμα ἀμφιβάλλω ἄν τούς πήρανε·
καί τά βραδάκια σιγοτραγουδῶ στή σκάλα.

ΑΠΟ ΤΟ «ΓΙΑ ΕΝΑ ΦΙΛΟΤΙΜΟ» Τά ἑβραϊκά μνήματα

(ἀπόσπασμα)

...Εἶναι βαρύ νά βωλοδέρνεσαι τή νύχτα σέ χώρους,
πού κατά βάθος πολύ τούς σέβεσαι. Εἶναι ὅπως ὅταν ἀ-
σχημονεῖς μέσα στό ἴδιο σου τό σπίτι, ὅπου σέ περιτρι-
γυρίζουν πράγματα, πού ἀγγίζουν συνεχῶς τά πιό ἀγα-
πημένα σου πρόσωπα ἢ τά μικρά σου ἀδέρφια. Προσπα-
θοῦσα τουλάχιστο νά πηγαίνουμε ὅσο γινόταν πιό μα-
κριά ἀπ' τό τοιχάκι, πού χώριζε τό πανεπιστήμιο ἀπ' τό
νεκροταφεῖο. Ἐξάλλου οἱ λάκκοι ἦταν ἀπειροί, οἱ 'Ε-
βραῖοι δέν ξεχώνουν ποτέ τούς νεκρούς τους. Οἱ τάφοι
ἦταν ὀρθογώνιοι λάκκοι κτιστοί ἀπό μέσα. Τό τοῦβλο
σκληρό καί γιαλιστερό ἀνέβαινε συμμετρικά σά σειρές
ἀπό κόκκινο σαπούνι τῆς πλύσης. Τό ἐσωτερικό αὐτό
τοιχίωμα συνεχιζόταν μερικές πιθαμές πάνω ἀπ' τό ἔδα-
φος κι ἔτσι, ὅταν ἐμπαινε ἡ μονοκόμματα πλάκα ἀπό πά-
νω, σχηματίζονταν ἕνας σωστός φούρνος. Ἀντί νά τούς
κατεβάσουν ἀπό πάνω θά μπορούσαν καί νά τούς φουρ-
νίσουν ἀπό δίπλα. Ἡ πλάκα εἶχε σκαλισμένα σχέδια σχε-
τικά μέ τό ἐπάγγελμα τοῦ πεθαμένου: παπούτσια, καπέ-
λα, μασέλες, πηροῦνια, φουρναροῦξυλα, βαρέλια, πόδια
καί χέρια, πολλές φορές καί γυμνοῦς ἀνθρώπους. Πολ-
λά σχέδια τά καταλάβαινα ἀμέσως, τότε πού ἐπαιζα ἐκεῖ
μικρός. Ἄλλα ὅμως ἦταν τόσο συμβολικά πού δέν μπο-

ροῦσα νά τά ἐξηγήσω. Τίς νεκροφόρες, θυμᾶμαι, τίς σέρ-
ναν δύο, τέσσερα ἢ ἕξι μαῦρα ἄλογα μικρόσωμα, σκεπα-
σμένα ἀπ' τό κεφάλι ὡς τά πόδια μέ μαῦρα ὑφάσματα.
Καθώς πήγαινε ἐκεῖνο τό κουκουλωμένο πράγμα, ἔβλε-
πες μόνο ὀκτώ, δεκάξι ἢ εἰκοσιτέσσερα ποδαράκια νά ἀ-
νεβοκατεβαίνουν ρυθμικά. Ὅταν πάλι σταματοῦσε, γιά
νά κατεβάσουν τό νεκρό, ἦταν ἀκριβῶς ὅπως τό τραπέ-
ζι, ὅταν τό στρώνουμε γιά νά φάμε καί φαίνονται μόνο τά
ποδαράκια του χαμηλά κάτω ἀπ' τό τραπεζομάντηλο. Τά ὑ-
φάσματα στίς γωνιές εἶχαν τήν πεντάλφα σχηματισμένη
μέ ἄσπρα σιρίτια. Στό κεφάλι τῶν ἀλόγων ἦταν βαλμένα
ψηλά ἄσπρα φτερά. Ὅλη ἐκεῖνη ἡ ἀπέραντη γυμνή ἔκτα-
ση τά μεσημέρια τοῦ καλοκαιριοῦ κυμάτιζε καί τριζοβο-
λοῦσε ἄγρια καί προφητικά μέσα σέ μία γλυκερή μεθυ-
στική βρώμα. Λουλούδια καί κυπαρίσσια ποτέ δέ φυτεύ-
ουν οἱ 'Εβραῖοι. Μετά τό μεγάλο γιάγμα τῆς Κατοχῆς ἀρ-
χισαν νά ἐπιδιοκτείνου γιά καλά τά ἑβραϊκά μνήματα. Τά πε-
ρισσότερα τοῦβλα καί τίς πλάκες τίς πήραν οἱ ἐκκλη-
σίες. Ζύσανε τά σῦνεργα καί τά γράμματα ἡ τίς γυρίσαν
ἀνάποδα καί κάναν πλακοστρώσεις καλές γιά γονατί-
σματα, ἀκόμη καί γιά γλυψίματα. Μόνο πού πολλές ἀπ'
αὐτές ἔχουν ἀκόμα κάτι λεκέδες ἀπό λίπος...

ΑΠΟ ΤΗ «ΣΑΡΚΟΦΑΓΟ» Τό κρεβάτι

Ανεβάσαμε σέ μās τό μονό αυτό κρεβάτι, τή μέρα πού μάζεψαν απ' τή γειτονιά μας τούς έβραίους, κι απ' τό ίδιο κιόλας βράδυ, αν δέν κάνω λάθος, άρχισα νά κοιμάμαι σ' αυτό. Τό πάπλωμα, τό στρώμα, και τά λερά σεντόνια του τά είχαν στό μεταξύ άλλοι άρπάξει. Τό κρεβάτι ήταν τό μόνο πράγμα πού είχε άπομείνει τελικά μέσα στό άγρια λεηλατημένο διαμέρισμα. Και τό μόνο έβραϊκό πράγμα, πού ύστερα από πολύ δισταγμό πήραμε — τό όρκίζομαι.

Κοιμόταν ό "Ιζος σ' αυτό. Δυό τρία χρόνια μεγαλύτερός μου, μά φίλος μου. Συχνά, παίζοντας στό διαμέρισμά τους κρυφτό ή άλλα παιχνίδια, κρυβόμασταν άποκάτω ή χωνόμασταν γιά νά πάρουμε τή μπάλα πού είχε κυλήσει. Κάποτε μάλιστα, πού λείπαν οι δικόι μου, μάς είχαν κοιμήσει άγκαλιά στό κρεβάτι αυτό. Τότε πρωτοείδα τό νεανικό τριχωτό στεφάνι τής ήβης. Είναι αλήθεια πώς είχε άρκετούς κοριούς τό κρεβάτι, και παρ' όλο τό κυνήγημα πού άργότερα τούς κάναμε δέν έξολοθρεύτηκαν ποτέ έντελώς. "Ηρθε καιρός πού δόξαζα τό θεό γι' αυτή τή διάσωση. Κάτι είχε σωθεί απ' τό αίμα του "Ιζου και ένωθει ίσως μέ τό δικό μου.

Ό "Ιζος, μαζί μέ τούς δικούς του πού σπάραζαν, έφυγε ένα φριχτό πρωί ντυμένος και σοβαρός σά γαμπρός. Στό στήθος του σχεδόν καμάρωνε τό κίτρινο άστρο. "Ημουν μαζί του μέχρι πού δρασκέλισε τό κατώφλι τής έξώπορτας. "Εξω ούρλιαζε ένα μεγάλφωνο: «Προσοχή! Προσοχή! "Όλοι οι έβραίοι...». Τόν άρπαξαν και τόν έσυραν στή γραμμή. Κάποιοι μέ τράβηξε δυνατά πρός τά μέσα και βρόντηξε σάν όριστικά, όπως στίς κηδείες, τήν πόρτα. "Ενας θεός ξέρεi τί μπορούσες νά πάθεις εκείνη τήν ώρα, αν από λάθος κι έσένα σέ άρπαζαν ή σ' έβλεπαν άγκαλιασμένο μ' έναν έβραίο.

Άμέσως μετά, όλη ή πολυκατοικία σφούγγισε τά δάκρυά της, ανέβηκε άγχομαχώντας στό δεύτερο πάτωμα και ρίχτηκε σάν ύπνωτισμένη στό ύπάρχοντα των έβραίων. Τό πλούσιο σπιτικό τους βούλιαζε από ρούχα και έπιπλα. Οι γερμανοί, βέβαια, άπειλούσαν μέ θάνατο όποιον έπαιρνε ή άρπαζε έβραϊκές περιουσίες, μά κανένας σχεδόν δέ θυμήθηκε εκείνη τή στιγμή τή θυροκολλημένη διαταγή. "Εξω ακόμα τούς μέτραγαν, φώναζαν τά όνόματά τους, τούς κλοτσούσαν μέσα τό σπιτικό τους ξεγυμνώνονταν μέ θαυμαστό πράγματι θάρρος και επιτηδειότητα. Τό ίδιο φαντάζομαι θά συνέβαινε και στό άλλα σπίτια του γκέτο μας. Δέν άποκλείεται μάλιστα οι έβραίοι νά έβλεπαν μέσα στην παραζάλη τους τό άρπαγμα των ύπαρχόντων τους. Ίδιως όταν τραβιολογιόντουσαν οι κουρτίνες — αυτό πρέπει νά φαίνονταν απ' τό δρόμο.

"Η συγκάτοικη πού πρίν από λίγο έκαμνε τούς πιό μεγάλους σταυρούς κι έπαιρνε τούς πιό βαριούς όρκους — κάτι τό πολύτιμο, φαίνεται, τής είχαν έμπιστευθεί — ρίχτηκε, θυμάμαι, στό σεντόνια του "Ιζου, ζεστά ακόμα απ' τό νεανικό ύπνο του. Κατόπι στράφηκε σέ σοβαρότερο πράγματα. Άλλοι πήραν νά τραβοκοπούν τό καρυδένιο τραπέζι, άλλοι τίς ντουλάπες, τίς σιφονιέρες, τά κομοδίνα, τούς καθρέφτες, και μιά ραγισμένη θερμάστρα από πορσελάνη διαλύθηκε στό χέρια ενός γέρου και

μιάς γριάς, καθώς τήν έσερναν στό διάδρομο.

Τό πάτωμα ήταν σκεπασμένο μέ φλούδια από πασατέμπο. Μέρες τώρα δέ μαγείρευαν ούτε σκούπιζαν οι έβραίοι. Περίμεναν, πάντα ντυμένοι, τήν ξαφνική διαταγή, λέγοντας ιστορίες παρηγορητικές και παραφυλάγοντας τό δρόμο πίσω απ' τά κατάκλειστα σκεπασμένα παράθυρα. Κανένας τους δέν έδειχνε διάθεση νά τό σκάσει, πράγμα μάλλον εύκολο. Οι λίγοι πού τό τόλμησαν, σώθηκαν σχεδόν όλοι. Είχαν άπειληθεί, βέβαια, μέ οικογενειακή έξόντωση κι ό ένας τους συγκρατούσε τόν άλλο. "Επίσης τούς άποκοίμιζαν μέ διάφορα παραμύθια. "Ο μεγάλος καημός τής μαντάμ Κοέν, μάνας του "Ιζου, ήταν πώς στην Κρακοβία, όπου δέθεν θά τούς πήγαιναν, οι εκεί έβραίοι μιλούσαν άλλη γλώσσα κι όχι τή διάλεκτο τής Καστίλλιας. «Μά θά τά καταφέρουμε», έλεγε μέ άρκετό κουράγιο, «όπως τόν καιρό του Φερδινάνδου και τής Ίσαβέλλας». Δέν είχαν, βέβαια, τίποτε άκούσει γιά τό "Αουσβιτς, ούτε γιά τούς θαλάμους άερίων. Είναι όμως δυνατό νά μήν είχαν καταλάβει τό βαθμό του μίσους;

"Ανεβήκαμε στό διαμέρισμά μας κλαίγοντας. Δέν μπορούσαμε νά βλέπουμε άλλο τό ξεγύμνωμα του σπιτιού. Δέ δεχτήκαμε ούτε και κάτι λίγα πού μάς πρόσφεραν οι χορτασμένοι νέοι κυρίαρχοι του. Μισογείραμε τά παντζούρια και παρακολουθούσαμε μέ φρίκη τίς ζωμένες φάλαγγες νά περνούν. Δέν έμοιαζε καθόλου μέ ταξίδι τό άγριο αυτό ξεριζώμα. Γέροι, γριές, άρρωστοι πού παραπατούσαν, έγχειρισμένοι διπλωμένοι στό δυό, σέρνονταν στό τέλος τής κάθε φάλαγγας. Πόσο είναι δυνατό νά βάσταξαν όλοι αυτοί οι άνθρωποι; Μάλλον όμως υπήρξαν οι εύτυχέστεροι, αν σκεφθεί κανείς τό τέλος των άλλων. Καμιά φορά ακολουθούσαν και φορεία πίσω από τίς φάλαγγες. Πάνω σ' αυτά βρίσκονταν οι κατάκοιτοι, οι έτοιμοθάνατοι, οι έτοιμόγεννες και γενικά όλοι οι βαριά άσθενείς, πού οι συγγενείς τους είχαν προβλέψει και μόρεσαν νά έτοιμάσουν ένα φορείο. Άλλιώς, θά σέρνονταν κι αυτοί μέ τά πόδια. "Ανεμος άγριος σαρώνει μέσ στην μνήμη μου εκείνη τήν "Εγνατία.

Πάντως, οι έβραίοι είχαν μυριστεί απ' τό προηγούμενο βράδυ τόν άμεσο κίνδυνο. Άργά τή νύχτα βούιζε από ψαλμούς ή γειτονιά μας. "Η γειτονιά τους, μάλλον έπρεπε νά πώ, μιά κι αυτοί είχαν τήν πλειοψηφία. Άλλωστε γι' αυτό τό λόγο είχε άνακηρυχτεί σέ προσωρινό γκέτο. Μέσα στη φεγγαρόφωτη νύχτα τής άνοιξης άφουγκραζόμασταν τή βοή. Άπό παντού άνέβαιναν σπαραχτικές δεήσεις πρός τόν σκληρόκαρδο Γιεχωβά. Στούς δρόμους έρημιά άπόλυτη και στίς γωνίες του γκέτο μας μάτσο οι φρουροί χωροφύλακες. Πάνω απ' τίς στέγες ένας καπνός, θαρρείς, πλανιόταν, κάτι τό θαλό.

Και τίς προηγούμενες, βέβαια, νύχτες άκούγονταν συχνά ψαλμοί, μά ήτανε πνιγμένοι και μακρόσυρτοι. Δέν είχαν αυτόν τόν όμαδικό σπαραγμό, τήν πίεση αυτή γιά άμεση βοήθεια. Άλλωστε, προηγούμενως άκούγονταν καμιά φορά και τραγούδια, ακόμα και παλαμάκια. Παντρεύονταν άράδα οι νέοι τους. Μπροστά στην άπειλή του ξεριζώμου ένώνονταν μιά ώρα άρχύτερα οι έρωτευμένοι. "Εξάλλου είχε κυκλοφορήσει έντονα ή φήμη πώς

τούς παντρεμένους αλλιώς θά τούς μεταχειρίζονταν. "Εκαμναν πώς και πώς νά συγγενέσουν μαζί μας, μά ούτε στά τρελοκομεία δέν θά μπορούσαν νά βροῦν γαμπρούς ἢ νύφες ἑλληνες ἐκείνῃ τῇ στιγμῇ. Ἐντούτοις θρυλοῦνται μερικοὶ τέτοιοι γάμοι.

"Όταν οἱ φάλαγγες τῆς γειτονιάς μας χάθηκαν, ξεκίνησα γιά τό σχολεῖο. Οἱ χωροφύλακες στή γωνιά δέ μ' ἄφηναν νά περάσω. Εἶχα μαζί μου μιά παλιά ταυτότητα τῆς Νεολαίας· τούς τήν ἔδειξα καί βγήκα. Δέ θά μπορούσα νά εἶμαι ἑβραϊάκι;

Στό σχολεῖο τά περισσότερα παιδιά ξέρανε λίγο πολύ τί εἶχε γίνει. Ἰδιαίτερη συγκίνηση ὅμως δέν μπορῶ νά πῶ ὅτι ὑπῆρχε κι ἄς εἶχαμε ἑβραίους συμμαθητές. Τό μάθημα ἔγινε κανονικά. Στό διάλειμμα μερικά παιδιά ἔψαλαν τόν πανεβραϊκό ὕμνο, πού τόν εἶχαν σκαρώσει μέσα στό μάθημα. Ἦταν ἓνα τραγούδι κοροϊδευτικό, πού τό λέγαν πάνω σέ γνωστόν, βέβαια, σκοπό, μέ σπασμένα ἑλληνικά καί σερνάμενη τῇ φωνῇ, ὅπως μιλοῦσαν οἱ ἰσπανοεβραῖοι. Θυμᾶμαι ἀκόμα τήν πρώτη στροφή του:

*"Όταν θά πάμε εἰς τό Σαλονικά,
θά βροῦμε σπῖτι ἀντειανός,
θ' ἀρχίσει πάλι τό παλιό ντουλεῖκα
γιά νά ζήσει τό Τζιντιός.*

Τά παιδιά αὐτά ἦταν λίγα καί μᾶλλον ἀνόητα. "Όπως ἀνόητοι μά ὄχι καί τόσο λίγοι ἦταν καί οἱ μεγάλοι ἐκεῖνοι, ἔμποροι ἰδίως, πού ἀνακουφίστηκαν τότε. Ἀφήνω τούς διάφορους προδότες καί τούς ἡμιπαράφρονες θαυμαστές τῶν χιτλερικών, πού δόξα τῷ θεῷ ποτέ δέ μᾶς ἔλειψαν. Εὐτυχῶς μᾶς ξεπλένουν, θαρρῶ, κι ἀπ' αὐτό ὀρισμένες πράξεις ὑψηλῆς θυσίας.

Τό μεσημέρι, ὅταν γύριζα, κόσμος καί κακό ἦταν στή γειτονιά μας. Οἱ γερμανοὶ εἶχαν ἀποσυρθεῖ, ὄχι ὅμως κι οἱ χωροφύλακες. Τώρα γίνονταν τό γιάγμα ἀπ' τά κύματα τῆς φτωχολογίας καί τῶν γύφτων. "Όμως πού καί πού ἔπεφε κι ἀπό κανέναν πυροβολισμός γι' αὐτό ὅλοι τους ἦταν βιαστικοί καί σκιαγμένοι. Εἶδα γύφτο νά τρέχει στήν πλατεία μ' ἓνα ἀδειανό συρτάρι στά χέρια. Ἄλλον μέ βιβλία βαριά, κι ἓναν τρίτο μ' ἓνα παντζούρι διαλυμένο σχεδόν. Τί τά ἤθελαν αὐτά τά πράγματα; Ἀπ' τό σπῖτι μας εἶχαν βγάλει ὡς καί τίς πόρτες ἀπ' τό διαμέρισμα τῶν ἑβραίων. Καί μέ τήν εὐκαιρία ἔκλεψαν ὅλους τούς γλόμπους καί τά παραθυρόφυλλα τῆς σκάλας. Γιά χρόνια ἐμπαινε ἀπό κεῖ ἡ βροχή καί τό κρῦο.

Μπῆκα μέ φόβο στό ὀρθάνοιχτο διαμέρισμα. Ἦταν ὁλότελα ξεγυμνωμένο. Σκουπίδια, χαρτιά, γιομῖδια, πούπουλα σκορπισμένα χάμω. Καί στήν κουζίνα τά πλακάκια ὅλα ξηλωμένα. Ψάχναν τά κτήνη γιά τό θησαυρό.

Πῆγα στό μέρος. Ἀπ' τό φόβο μου ἴσως εἶχα κοιλόπο-

νο δυνατό. Πολλά βιβλία σχολικά ἦταν πεταμένα μέσα στή μπανιέρα. Τά μάζεψα ὄχι χωρίς κάποια ἱκανοποίηση. Ἀπό βιβλία ἤμουν φοβερὰ φτωχός. Ἀρκετά εἶχαν τό ὄνομα τοῦ "Ἰζου ἀπάνω.

Μέσα στοῦ "Ἰζου τό δωμάτιο μονάχα τό καφετί σιδερένιο κρεβάτι του εἶχε ἀπομείνει. Σίγουρα, δέν τό εἶχαν ἀρπάξει γιατί εἶχε πολλές σοῦστες σπασμένες. Ὅταν τό εἶδα, σά νά ξαναεἶδα τόν "Ἰζο μπροστά μου. Ἀνέβηκα ἀπάνω καί τό εἶπα: ἤθελα τό κρεβάτι του. Μέ δυσκολία κατέβηκαν νά μέ βοηθήσουν. Ἦταν ἄλλωστε ὅλοι τους πλαγιασμένοι ἀπ' τήν πρωινή ταραχή. Τό ἀνεβάσαμε, δέσαμε γερά τίς σοῦστες του καί κατόπι τό ζεματίσαμε γιά τούς κοριούς. Ἀρχισα νά κοιμᾶμαι σ' αὐτό ἀπ' τό ἴδιο βράδυ, ἀπό τότε δηλαδή πού ἀρχισαν τά μεγάλα μαρτύρια τοῦ "Ἰζου.

Κοιμήθηκα σ' αὐτό τό κρεβάτι γιά πολλά χρόνια. "Όλες τίς χαρές — ποιές χαρές; — καί τ' ἀτέλειωτα μαρτύρια τῆς νιότης μου σ' αὐτό τό κρεβάτι μόνος κι ἀβοήθητος τά ἔχω περάσει. Ἐδῶ μέ πιάσανε ἀργότερα οἱ ἀγωνίες, οἱ ἀυπνίες, οἱ ἰδρώτες, τά ἀγχῆ, καί τό κρεβάτι ἀπό τότε ξαναπῆρε ἀπ' τά στριφογυρίσματά μου νά σπάνει. Προσπαθώντας νά αὐτοθεραπευθῶ — πράγμα πού θαρρῶ πῶς σχεδόν τό κατάφερα — ἀμέτρητες ὀργιστικές σκηνές καί συνθέσεις ἔχω στήσει πάνω σ' αὐτό. Μιά δόρατη, θαρρεῖς, παρουσία μ' ἔριχνε σ' ἓνα ἀτέλειωτο ἐρωτικό παροξυσμό. Κάθε βράδυ καί κάτι ἄλλο, κάτι καινούργιο καί πιό τολμηρό ἢ, στίς ἐξαιρετικές περιπτώσεις, νέες παραλλαγές στό βασικό μοτίβο. Ὅταν παράγινε ἐκεῖνο τό κακό καί μπλέχτηκαν ἐρωτισμοί, αὐτοερωτισμοί, διαβάσματα, ἀνέχειες, κρίσεις θρησκευτικές, πού μοῦ τίς δημιούργησαν πρόωρα κάτι ὀλέθριοι τύποι, ἔφτασα στό σημεῖο ν' ἀποδίδω τό κατάντημά μου ἀκόμα καί στο κρεβάτι τοῦ "Ἰζου. Τό καταραμένο αὐτό κλινάρι εἶχε φάει τόν "Ἰζο, τώρα πῆγαινε νά φάει κι ἐμένα.

Προχτές, ἓνας παλιατζῆς πού φέραμε γιά νά μᾶς ξαλαφρώσει ἀπ' τίς παλιαταρίες μας, ἀρνήθηκε, εὐτυχῶς, νά τό πάρει. Εἶναι σαράβαλο, εἶπε, δέν ἀξίζει ὁ κόπος. Αὐτό ἔχει συμβεῖ κι ἄλλες φορές· δέν μπορέσαμε νά τό ξεφορτωθούμε. Κι ἔτσι τό κρεβάτι ἐξακολουθεῖ νά σκουριάζει στήν ἀποθήκη μας. Ἐγώ, ὅμως, ἀρχισα νά σκέφτομαι σοβαρά μήπως θά πρέπει νά τό ἐπιδιορθώσω καί ν' ἀρχίσω νά κοιμᾶμαι καί πάλι σ' αὐτό. Εἶναι μάταιο κι ἀστεῖο σχεδόν νά ἐπιμένω νά κοιμᾶμαι σέ διπλό κρεβάτι. Δέν ξορκίστηκε ἔτσι καθόλου τό κακό. Ἄλλον ἀνθρωπο δέν εἶδα νά γλυκανασαίνει στό πλάι μου. Ἄς ξαναβρῶ τουλάχιστο τίς φαντασίες μου καί τά παλιά ὀράματά μου, ὅποια κι ἂν εἶναι. Κάτι εἶναι κι αὐτό.

ΑΠΟ «ΤΟ ΔΙΚΟ ΜΑΣ ΑΙΜΑ» Τό ξεκλήρισμα τῶν Ἑβραίων

(ἀπόσπασμα)

Εἔλω νά μιλήσω γιά τό βιβλίο «In Memoriam», ὅπου περιγράφεται τό ξεκλήρισμα τῶν Ἑβραίων τῆς Ἑλλάδας. Ἐκδόθηκε τό 1974 στή Θεσσαλονίκη, τῇ Σκηνῇ τοῦ Μεγάλου Μαρτυρίου, τριάντα χρόνια μετά τό κακό. Συντάχτηκε ἀπό τόν ραββῖνο Μικαὴλ Μόλχο καί τόν ἱστορικό Ἰωσήφ Νεχαμά, Σαλονικιοῦς, πεθαμένους σήμερα. Παλιότερα, τό βιβλίο εἶχε κυκλοφορήσει στά

γαλλικά, πράγμα ἀσφαλῶς ὄχι τυχαῖο — σέ τρία τεύχη πού πέρασαν ἀπαράτηρητα. Ἦταν οἱ μῆνες νωπές, εἶχαμε καί ἐμεῖς τά δικά μας, δέν χρειάζονταν ἀκόμα βιβλία. Τώρα ὅμως χρειάζονται καί πολύ σωστά φρόντισε ἡ Ἰσραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης νά μεταφραστεῖ ἀπό τό Γιώργο Ζωγραφάκη τό Χρονικό καί νά κυκλοφορήσει.

Από μία άποψη τό φοβερό αυτό ντοκουμέντο μπορεί να θεωρηθεί και ως ιστορία της βυζαντινής αυτής πόλεως του Βορρά, όπου και σήμερα ζουν, αλλά έντελώς ανεπαίσθητα πιά, χίλιοι περίπου Έβραίοι. Στην Αθήνα, την οποία προπολεμικά απόφευγαν συστηματικά, βρίσκονται τώρα περισσότεροι, δυόμισι χιλιάδες τουλάχιστο. Είναι περίεργο πώς έχουν μείνει και αυτοί οι χίλιοι εκεί πάνω, ύστερα από τόσα και τόσα πού έπαθαν. Τό βιβλίο μās τά διηγείται καταλεπτώς όλα, μέρα μέ τή μέρα. Όσα από αυτά θυμούμαι και έγώ, πού έντελώς κατά σύμπτωση έζησα μέσα σ' ένα προσωρινό γκέτο, θά τά προσθέσω...

...Οί Γερμανοί μετάφεραν ξαφνικά στή σχεδόν είδυλ-λιακή γιά μās σήμερα ατμόσφαιρα τής άνυποπτης και σκονισμένης βαλκανικής πολιτείας όλα τά άβυσσολέα μεσαιωνικά πάθη και τούς παραλογισμούς τής γοτθικής Εύρώπης. Είχε τόση ψυχολογική προϊστορία τό έβραϊκό ζήτημα γι' αυτούς, ώστε πρέπει νά ήταν μέ τό μίσος τους έντελώς έξοικειωμένοι και συμφιλιωμένοι. Έμās πάντως τούς άμάθητους μās είχαν ξαφνιάσει άσχημα κάτι μεγαλογράμματα έντυπες άνακοινώσεις, πού έκαναν τήν εμφάνισή τους από τίς πρώτες μέρες τής Κατοχής στις τζαμαρίες τών καλύτερων χριστιανικών καταστημάτων και πού έγγραφαν γερμανικά και έλληνικά: «Οί Έβραίοι είναι άνεπιθύμητοι». Αυτό όμως, όπως άποδείχθηκε, δέν ήταν παρά χάδι, μπροστά σέ κείνα πού άκολούθησαν.

Όστερα πάψαμε νά μαθαίνουμε σχετικά. Είχαμε άλλωστε τά δικά μας ντέρτια, καθώς πέφταμε από έκπληξη σέ έκπληξη, συνειδητοποιώντας τί θά πεί σκλαβιά. Οί Έβραίοι, άλλωστε, ποτέ, ούτε παλιότερα, δέν μās έμπιστεύονταν τά μυστικά τους, πολύ περισσότερο δέν μās μιλούσαν τώρα, πού μās έβλεπαν και έμās λιγάκι σαν «ά-ρειους». Μās χαιρετούσαν σκυφτά στή σκάλα και στρίβαν στήν πόρτα τό κλειδί. Τό «In Memoriam» όμως λέει γι' αυτή τήν εποχή πολλά. Κάθε μέρα και κάτι τούς έκαμναν στά μουλωχτά, κάποια καινούργια λαχτάρα. Γι' αυτό ήταν έτσι φαρμακωμένοι. Όσο παντοδύναμος και νά είναι κανείς, δέν είναι εύκολο νά μαζέψει ξαφνικά έναν λαό πενήντα χιλιάδων και νά τόν μεταφέρει γιά εξόντω-ση. Ένα τέτοιο πράγμα θέλει συστηματικό στρίμωγμα, συνεχή έκβιασμό, και σ' αυτό οί Γερμανοί άποδείχτηκαν μανούλες.

Οί Γερμανοί μπήκαν στή Θεσσαλονίκη στις 9 Άπρι-λίου 1941. Από τά πρώτα μέτρα τους ήταν νά πάσουν τίς έβραϊκές έφημερίδες «Progrès» και «Indépendant» και τή «Messaggero» στά ισπανοεβραϊκά. Τό μέτρο αυτό δέν προσέχτηκε ιδιαίτερα, γιατί και οί έλληνικές έφημερίδες «Μακεδονία», «Φώς» και «Νέα Αλήθεια» παύτηκαν επί-σης. Όλες αυτές τίς αντικατέστησε ή «Νέα Εύρώπη», μία άνυπόφορη χιτλερική φυλλάδα, εύτυχώς, διςέλιδη. Όστερα άρχισαν τίς επιτάξεις τών σπιτιών, όχι μόνο τών έβραϊκών, βέβαια. Μέ τή διαφορά ότι τούς Έβραίους, σέ περίπτωση επιτάξεως, δέν τούς άφηναν νά πάρουν από μέσα τά υπάρχοντά τους.

Τό Σάββατο, 18 Ιουλίου 1942, στις 8 τό πρώι, συγκεν-τρώνουν όλους τούς άρρενες Έβραίους, από 18 ως 45 χρονών, στήν πλατεία Έλευθερίας, πού τήν έχουν ζω-σμένη μέ πολυβόλα. Τούς κρατούν, χωρίς εξήγηση, μέσ στον ήλιο, όρθιους, άσκεπείς, διψασμένους, ως τίς 2 τό

μεσημέρι. Όποιος τολμάει νά καθίσει ύφίσταται καψόνι άγριο. Τίς επόμενες μέρες, όταν τούς ξαναμάζεψαν, άποδείχτηκε ότι ήθελαν νά τούς καταγράψουν γιά κατα-ναγκαστικά έργα, αλλά τήν πρώτη μέρα τούς έξευτέλι-σαν χωρίς νά τούς πούνε τίποτε περισσότερο. Όλα αύ-τά διαδόθηκαν στήν πόλη. Στα καταναγκαστικά αύτά έρ-γα στάλθηκαν χιλιάδες Έβραίοι και άρκετοί από αυτούς δέν ξαναγύρισαν. Οί περισσότεροι όμως άνταλλάχτη-καν, ύστερα από άστρονομικά ποσά πού κατέβαλε ή Ισ-ραηλτική Κοινότητα. Μέγας ρυθμιστής τής ζωής και τής μοίρας τών Έβραίων είναι τήν εποχή αύτή ο πολύς δό-κτωρ Μαξιμιλιανός Μέρτεν, σύμβουλος πολέμου, πού εί-χε τό θράσος νά έπισκεφθεί μεταπολεμικά τήν Ελλάδα, όποτε κόντεψε νά ρίξει τήν κυβέρνηση μέ τίς άποκαλύ-ψεις όρισμένων διασυνδέσεών του.

Οί Γερμανοί από πολύ νωρίς είχαν διορίσει μία διοίκη-ση άνδρεικέλων στήν Ισραηλτική Κοινότητα. Τελικά, στό τέλος του '42 κάνουν πρόεδρο τής Κοινότητας τόν άρχιραβίνο Σεβή Κόρετς, άνθρωπο διάσημο γιά τή μόρ-φωσή του, αλλά και τήν άβουλία του, όπως τουλάχιστον λέει τό «In Memoriam».

Άργότερα, τό '43, όταν είχαν μαζέψει πιά τούς Έβ-ραίους, οί Γερμανοί διοργάνωσαν σ' ένα μεγάλο καφε-νείο τής Σοιμική, στό «Αστόρια», μία έκθεση μέ τόν ει-ρωνικό τίτλο «Σοβιετικός Παράδεισος». Μās όδήγησαν στή γραμμή μέ τό σχολείο. Η έκθεση δέν είχε, βέβαια, τίποτε άλλο, παρά φωτογραφίες, κακόγουστες ζωγρ-αφίες μάλλον, μέ Λερναίες Όδρες, πολυπλόκαμα χταπό-δια, φίδια και άλλα γνωστά τέρατα, πού παράσταιαν τόν κομμουνισμό, τόν έβραϊσμό και τή μασονία. Είχε ά-κόμα στους τοίχους δηλώσεις όρισμένων καθηγητών του Πανεπιστημίου, καθώς και ενός μητροπολίτη — τό-σο θυμάμαι. Όλοι αυτοί άφηναν νά έννοηθεί, ότι παρά τίς ταλαιπωρίες μās ό Χιτλερικός Παράδεισος, στον ό-ποιο είχαμε βρεθεί, ήταν απείρως προτιμότερος από τόν Σοβιετικό. Σέ μία γωνιά, πίσω από ένα παραβάν, βρίσκό-ταν μία πολυθρόνα μέ τριμμένο βελούδο κόκκινο. Ένα λιγδερό ύποκείμενο, χαφίς δικός μας, μās έλεγε χαμο-γελώντας μέ τά χρυσά δόντια του: «Κάθισε, μη φοβάσαι. Είναι ό θρόνος του Κόρετς». Και έμεις καθόμασταν ένας - ένας, νομίζοντας ότι κάτι τό ιδιαίτερο θά νιώσουμε.

Τό 1943 είναι ή μαύρη χρονιά. Στις 6 Φεβρουαρίου, μέ-ρα Σάββατο, ένσχύπτει στή Σαλονίκη ο Νήτης Βισλιτσέ-νυ, επικεφαλής πενταμελούς έπιτροπής τών S.D. «Πραγ-ματικά τέρατα», σημειώνει τό βιβλίο. Αυτοί είναι πού μα-ζί μέ τον Μέρτεν, τόν «Δόκτωρα», θά οργανώσουν τήν ά-παγωγή τών Έβραίων πρós εξόντωση.

Σέ σύσκεψη άποφασίζουν νά εφαρμοστούν χωρίς άνα-βολή οι νόμοι τής Νυρεμβέργης: νά φορέσουν στους Έβ-ραίους τό άστρο του Δαβίδ. Νά βάλουν σημάδια διακρι-τικά στα μαγαζιά τους και στα σπίτια τους. Νά δημιουρ-γήσουν γκέτο, δηλαδή περιοχές πού νά κατοικούνται μόνο από Έβραίους.

Πρώτα τούς φορούν τό άστρο, και τούς επιτρέπουν νά κινούνται μέσ στήν πόλη έλευθερα, αλλά μέ τό άστρο. Τούς είπαν: «άμα σās πιάσουμε χωρίς τό άστρο, θά σās τουφεκίσουμε». Και οί Έβραίοι πειθήνιοι, γύριζαν μέ τό άστρο· ένα μεγάλο άστρο, φτιαγμένο από τσόχα κίτρινη πού φαινόταν μίλια μακριά. Γέμισε ή πόλη κίτρινα ά-στρα. Τότε καταλάβαμε πόσο πολλοί ήταν οί Έβραίοι. Άλλά και γιά τούς πολυάριθμους Γερμανούς στρατιω-τικούς, τούς μή άνακατωμένους ύπηρεσιακά σέ όλα αύτά,

τό θέαμα πρέπει να αποτελέσει μία συγκλονιστική αποκάλυψη. 'Ακόμη και συμμαθητές μας φόρεσαν στον σχολείο τό άστρο, για να μη χάσουν τό μαθήματα. 'Εκ τών ύστέρων βρίσκει κανείς τό θέαμα φοβερό, έμεις όμως τούς πειράζαμε, πού να νιώσουμε — παιδιά. Θυμάμαι μάλιστα ένα συγκεκριμένο περιστατικό με κάποιον πού ήρθε με τό άστρο. Μουδιασμένο τό παιδί, έμεις τό περιτριγυρίσαμε, κοιτάζοντας με άδιαφορία και περιέργεια, τόσο μόνο, αλλά κάτι άλλοι κόψανε με χαρτιά ένα σταυρό, έβαλαν από τά πεύκα της αύλης ρετσίνοι και του τόν κόλησαν στην πλάτη. Και τό παιδί, Μπεραχιάς τό όνομά του, πού θα άκουγε, βέβαια, και τίς φοβερές διηγήσεις μέσα στό σπίτι του για τό τί μπορείς να πάθεις, αν αντιδράσεις βίαια, πήγαινε μουδιασμένο, ψηλό και άχαρο, σάν άγελάδα, με τό άστρο μπροστά και τόν σταυρό πίσω...

"Υστερα τούς κολλούν σήματα στά μαγαζιά και στά σπίτια. "Εξω από την πόρτα τους κολλούν χαρτιά, πού γράφουν στα γερμανικά ότι τό σπίτι είναι έβραϊκό και ότι τό κατοικούν αυτοί και αυτοί.

Τέλος, δημιουργούν τά προσωρινά γκέτο. Μεταφέρονται άρον - άρον και στριμώχνονται οι 'Εβραίοι μόνο σε όρισμένες γειτονίες. Οι νεοφερμένοι, με τη φροντίδα της Κοινότητας, τοποθετούνται σε έπιταγμένα δωμάτια έβραϊκών πάλι κατοικιών. Ζούν πιά ό ένας πάνω στον άλλο.

Οι Γερμανοί τότε προχωρούν στό έπόμενο βήμα. «Δέν μπορείτε να βγαίνετε από τό γκέτο, μόνο έδω μέσα θα κινείσθε», τούς λένε. 'Επομένως δέν μπορούσαν να δουλέψουν, ούτε στα μαγαζιά τους να πάνε, εάν αυτά βρίσκονταν έξω από τό γκέτο. Και έτσι χάθηκαν τ' αστέρια από την πόλη. Μόνο πού και πού κυκλοφορεί κανένας 'Εβραίος συνοδευόμενος από κάποιον νεαρό με περιβραχιόνιο, κίτρινο, έννοείται. Είναι 'Εβραίος και ό νεαρός, μέλος της πολιτοφυλακής πού είχε δημιουργηθεί, από νεαρούς πού ήλπιζαν πως θα γλιτώσουν με τη συνεργασία. Στίς γωνιές του γκέτο τοποθετούνται φρουροί, χωροφύλακες δικοί μας. 'Η φύλαξη είναι χαλαρή, αλλά οι 'Εβραίοι δέν τολμούν να βγούνε. Τούς άπειλούν με άμεση εκτέλεση, με εκτέλεση όλης της οικογένειάς τους. 'Ο ένας συγκρατεί τόν άλλον. 'Εμείς μπεινοβγαίνουμε όπως πάντα, κανένας δέν μας λέει τίποτε. Δέν πιστεύω να φαίνονταν τόσο πολύ ή «άρεια» καταγωγή μας. Μόνο έναν έφημεριδοπώλη θυμάμαι, πού μέσα στό άπαίσιο σούρουπο περιέτρεχε τίς χριστιανικές γειτονίες με τίς έφημερίδες κάτω από τη μασχάλη πού σκέπαζαν τό άστρο. "Όταν όμως έσκυβε να δώσει καμιά «'Απογευματινή», τό άστρο ξεπρόβαλλε.

Τίς έντελώς τελευταίες μέρες τούς άπαγόρευαν να άπομακρύνονται ακόμα και από τό σπίτι, μά αυτό ίσως οι 'Εβραίοι να τό δέχτηκαν με κάποια άνακούφιση, γιατί έβλεπαν τό νόημά του. "Όπου να 'ναι τούς έπαιρναν και οι Γερμανοί, ως συστηματικοί άνθρωποι πού ήταν, ήθελαν να κάνουν καλή δουλειά, όχι τσαπατσουλίες. Να τούς μαζέψουν όλους και κατά οικογένειες. "Όπως έλεγαν και οι θυροκολλημένες καταστάσεις. Τέλος, ένα πρωί τούς πήραν. Πάντως, οι 'Εβραίοι ως την τελευταία στιγμή πίστευαν ότι τούς πηγαίνουν στην Κρακοβία για νέα και ένιαία έγκατάσταση.

Τό βιβλίο λέει ότι την εποχή εκείνη σημειώθηκαν μερικές δραπετεύσεις στην 'Αθήνα, όπου οι 'Ιταλοί προστάτευαν άνοιχτά σχεδόν τούς 'Εβραίους. 'Εγιναν επίσης κρυψίματα σε χριστιανικά σπίτια. Δέκα οικογένειες, με

72 συνολικά άτομα, κρύφτηκαν και σώθηκαν όλοι. 'Ο άριθμός είναι ελάχιστος, αλλά αυτό δέν όφείλεται σε άπροθυμία των 'Ελλήνων. Συγκινητική ήταν ή βοήθεια πού πρόσφερε τό ιταλικό προξενείο Θεσσαλονίκης, με πλαστές βεβαιώσεις ιταλικής ύπηκοότητας και διαβατήρια. 'Εννοείται, βέβαια, ότι από τό μένος των Γερμανών και οι 'Ιταλοί κινδύνευαν. Μερικοί νέοι κατάφεραν να φτάσουν στα βουνά και σώθηκαν. Τό άντάρτικο δέν είχε πολυφουντώσει ακόμα εκεί άπάνω. "Υστερα ή Θεσσαλονίκη δέν συνδέεται με μεγάλες όροσειρές, πρέπει να διαβείς πολύν κάμπο. Στόν κάμπο πιάνεσαι εύκολα. Μιά χλιαρή κίνηση υπέρ των 'Εβραίων έγινε από την κατοχική κυβέρνηση του Ράλλη, ό οποίος ήρθε στη Θεσσαλονίκη τότε με κάποιο πρόσχημα και συναντήθηκε στη Μητρόπολη με τόν Γεννάδιο και τούς εκπροσώπους των 'Εβραίων. Μιά άλλη κίνηση πολύ πιό θαρραλέα έγινε από τόν 'Αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό και πολλούς έπιφανείς πολίτες της 'Αθήνας. "Όλα αυτά δέν έσωσαν στό έλάχιστο τούς 'Εβραίους της Σαλονίκης, φαίνεται όμως ότι συνέτελεσαν στην κάπως χαλότερη δίωξη των 'Εβραίων της 'Αθήνας, από τούς όποιους οι πιό πολλοί, παρά τό άτύχημα της ιταλικής συνθηκολόγησης, σώθηκαν.

'Ο λαός της Θεσσαλονίκης δέν μπορούσε να έκδηλωθεί με τέτοιες κινήσεις, άσφαλώς θα πάθαινε πολλά. Οι έξουσίες είναι πάντοτε πολύ πιό βαριές εκεί άπάνω, γιατί ή πόλη και ή περιοχή είναι πανευρωπαϊκής σημασίας και φρουρείται με άυστηρότητα. Και οι μάζες εκεί είναι πάντοτε πολύ πιό άδύναμες.

Στό μεταξύ έτοιμάζεται πυρετωδώς τό στρατόπεδο του βαρώνου Χίρς, μία φτωχοσυνοικία στόν Παλιό Σταθμό κοντά. Στήνονται πολυβολεία, προβολείς, σύρματα.

Οι Γερμανοί λένε άνοιχτά πιά στους 'Εβραίους ότι θα τούς μεταφέρουν στην Κρακοβία. Για να τούς πείσουν μάλιστα τούς αλλάζουν ελληνικά λεφτά με δήθεν έπιταγές για πολωνέζικα ζλότυ. Κάθε οικογένεια δικαιούται 600 ζλότυ. "Ενα χιλιάριο αντιστοιχεί με 33 ζλότυ. Οι 'Εβραίοι έτοιμάζουν ρούχα ζεστά και γερά για ν' αντιμετωπίσουν τό βαρύ κλίμα της Κρακοβίας. 'Ο μεγάλος καημός της μαντάμ Σιντώ, μιάς κυρίας πού κατοικούσε στό σπίτι μας, ήταν πως οι 'Εβραίοι της Κρακοβίας μιλούν άλλη γλώσσα, και δέν θα μπορούσαν να συννενηθούν.

Και ακόμα οι νέοι τους παντρεύονται άσταμάτητα. 'Εκατό γάμοι την ήμέρα «χωρίς προίκα», σημειώνει χαρακτηριστικά τό βιβλίο. 'Ακόμα άντηχούν, θαρρείς, άποδώ και άποκεί, τά τραγούδια, τά γέλια και τά παλαμάκια μέσα στη σιγή του νυχτερινού γκέτο. Και θα πρέπει να θεωρούμε βέβαιο, ότι θα τηρούσαν και τά έθιμα για εύτεκνία και μακροήμερευση.

'Αλλά στις 15 Μαρτίου του '43 τό πρωί, οι Γερμανοί άρπάζουν τίς πρώτες τρεις χιλιάδες, τίς φορτώνουν σ' ένα τεράστιο τρένο έμπορικό, με πάνω από σαράντα βαγόνια, και τούς έξαποστέλλουν. 'Ηταν οι 'Εβραίοι ενός φτωχοσυννοικισμού, της 'Αγίας Παρασκευής. Από τη μέρα εκείνη συχνά πυκνά συμβαίνει τό ίδιο. Μπλόκο στίς γειτονίες τά ξημερώματα, σύναξη των 'Εβραίων στό δρόμο με τά μπογαλάκια τους, ξεκίνημα των ομάδων, ποδαρόδρομο έννοείται, για τό στρατόπεδο του βαρώνου Χίρς, πού μόνο ό τίτλος εύγενείας του έλειπε. 'Εκεί δέν τούς μαντρώνουν άπλώς ώπου να έτοιμάσουν την άποστολή, αλλά τούς εξαθλιώνουν συστηματικά, τούς ληστεύουν, τούς δέρνουν, τούς ποδοπατούν, μερικούς

τούς σκοτώνουν. 'Επιτρέπουν σέ συμμορίες προδοτών, έβραϊκών ή άλλων καθαρμάτων, νά βιάζουν, νά όργιάζουν εϊς βάρος τους, νά τούς έξευτελίζουν, καί γενικά τούς δίνουν έμπρακτα καί χοντρά νά καταλάβουν, πώς δέν τούς πηγαίνουν σέ καμιά Κρακοβία, δέν ύπάρχει τέτοιος τόπος γι' αυτούς, αλλά στήν έξόντωση, στήν τελική, όπως έλεγαν, λύση. Θά πρέπει νά 'ταν άσύλληπτα φοβερό, πολλοί Έβραίοι θά έβλεπαν άποκει άκόμα καί τά σπίτια τους, δηλαδή όλο τό παρελθόν τους, όπου μπορεί νά είχαν περάσει μιά ζωή τοιγαρισμένη στό σουσαμόλαδο, αλλά σέ σύγκριση μ' αυτή τήν έδω μεγάλης εύτυχίας.

Τό μπλόκο σέ μās έγινε τόν 'Απρίλη, ό Μάρτης πέρασε μέσα στήν άγωνία τής άναμονής. Κάθε νύχτα, καθισμένοι οί μεγάλοι γύρω από τό τραπέζι του σαλονιού σιγοψέφλιναν μέχρι τά ξημερώματα. "Ένα πρωινό άρχισαν νά ούρλιάζουν τά μεγάφωνα ενός μαύρου αυτοκινήτου τής προπαγάνδας, ιδιαίτερα μισητού, πού έκαμνε πάντα τήν εμφάνισή του σέ τέτοιες περιπτώσεις: «'Όλοι οί Έβραίοι στίς πόρτες, έτοιμοι γιά άναχώρηση!». Φώναζε βάνουσα. Τρέξαμε κάτω, στό δεύτερο πάτωμα. Οί Έβραίοι έτοιμάζονταν μέσα σέ άπερίγραπτο πανικό. 'Εντούτοις όμως βρήκαν τό κουράγιο νά βράσουν εκείνη τή στιγμή αύγό καί νά ταΐσουν ένα μικρό άγόρι, 3 - 4 χρονών πού είχαν. Θά ήταν κάτι πού τό είχαν σχεδιάσει. Καί μετά άγκαλιές, φιλιά, όρκοι καί δάκρυα. 'Αποκάτω τό μεγάλο ούρλιαζε καί άπειλούσε, δίνοντας όλοένα λιγότερα λεπτά προθεσμίας. Φεύγοντας δέν έκλεισαν τίς πόρτες, τίς άφησαν όρθάνοιχτες. Καί αυτό θά τό είχαν συζητήσει. Καί πραγματικά, τό τί γιάγμα, τό τί διαρπαγή έπακολούθησε, δέν λέγεται. Πού βρέθηκε, από πού ξεφύτρωσε όλο εκείνο τό γυφταριό, τά τάγματα εκείνα τής λιμασμένης άληταρίας; Ούτε οί κοφτές κραυγές, ούτε οί άραιοί πυροβολισμοί τών έλάχιστων Γερμανών σκοπών, πού θεωρούσαν τά έβραϊκά κατάλοιπα δική τους περιουσία, τούς άναχαίτιζαν. 'Ακόμα καί τίς πόρτες καί τά παραθυρόφυλλα τού φωταγωγού έβγαλαν καί πήραν. •

'Από τούς Έβραίους του σπιτιού μας κανέναν δέν γύρισε καί ήταν καμιά δεκαριά. 'Αλλά καί από τή γειτονιά γύρισαν μετά τόν πόλεμο έλάχιστοι, ιδίως οί πολύ νέοι καί γεροδεμένοι. Δύο άδέρφια παλαιστές, πού κρατούσαν μαγαζί, καφεκοπητήριο, κάτω από τό σπίτι μας γύρισαν, ό πατέρας τους, ό γέρο - 'Αζούς, όχι. 'Απέναντί μας, στό τρίτο πάτωμα, ήταν μιά νιόπαντρη λεχώνα, μόλις είχε γεννήσει. 'Επειδή περίμεναν από στιγμή σέ στιγμή τό κακό, είχαν κρεμάσει ένα σκονί, πού κατέβαινε από τό μπαλκόνι τους ως τήν τένα του έπιπλάδικου πού βρισκόταν άποκάτω. "Όταν ό έπιπλάς έβλεπε κάτι τό άσυνήθιστο, τραβούσε μέ τρόπο τό σκονί, πού πρέπει νά συνδεόταν μέ κάποιο κουδούνι. Περιττό νά πούμε ότι όλα αυτά ύπήρξαν τελείως μάταια. 'Η λεχώνα μέ τό νεογέννητο στήν άγκαλιά στήθηκε μαζί μέ τούς άλλους στή φάλαγγα. Καί ύπέστη, φυσικά, τά πάντα. Τό ίδιο καί οί γέροι, καί οί ύπέρηγροι, καί οί άρρωστοι καί οί άνήμποροι, καί οί παράλυτοι καί οί έτοιμοθάνατοι. Κουβαλήθηκαν όλοι ως εκεί πού άντεξαν. Τό πολύ - πολύ έπέτρεψαν νά τούς πηγαίνουν μέ φορεία στό τέλος τής ζωμένης άπό πάνοπλους φαντάρους φάλαγγας. Δυό τρεις μέρες μετά, άφότου είχαν πάρει από μās τούς Έβραίους, καί είχαν περάσει άμέρητες φάλαγγες από τήν 'Εγνατία, περπατώντας τό άπόγευμα στήν πλατεία Διοικητηρίου

είδα από κοντά μιά άκόμα φάλαγγα νά κατευθύνεται ζωσμένη πρós τό Σταθμό. Δέν ξέρω γιατί τό θέαμα αυτό μέ στεναχώρεσε περισσότερο από κάθε άλλο παρόμοιο. 'Εδυσέ ό ήλιος εκείνη τήν ώρα κατακόκκινος, βάφοντας όλη αυτή τή σιωπηλή καί βιαστική κουστωδία, πού έμοιαζε πάρα πολύ μέ άργοπορημένη κηδεία πού τρέχει νά προφτάσει πρίν βραδιάσει.

Ουαί δέ ταίς έν γαστρί έχούσαις καί ταίς θηλαζούσαις έν εκείναις ταίς ήμέραις. Προσεύχεσθε δέ ίνα μή γένηται ή φυγή ύμών χειμώνος μηδέ Σαββάτω, έσται γάρ τότε θλίψις μεγάλη, οίς ού γέγονεν άπ' άρχής κόσμου έως του νύν ούδ' ού μή γένηται...

Λίγες μέρες άργότερα, άργά μιά νύχτα, άκούσαμε λιγμούς στήν κουζίνα. Είχε γυρίσει ό πατέρας μου από ταξίδι, όπου τόν είχαμε γιά μέρες χαμένον, καί ούτε ξέραμε πού βρίσκεται, καθώς τότε σύνορα στά Βαλκάνια δέν ύπήρχαν καί οί μηχανοδηγοί άνέβαναν τά τραίνα μέχρι τό Βελιγράδι, άν δέν είχε βρεθεί άλλο προσωπικό. 'Ηταν μουτζουρωμένος καί κατάκοπος, αλλά προπάντων στεναχωρημένος. Ζητούσε νά δει τόν μικρό μου άδερφό, πού ήταν τότε τριών τεσσάρων χρονών. Ξυπνήσαμε τόν μικρό καί τόν φέραμε στήν κουζίνα. Είχε οδηγήσει ξαφνικά ένα τραίνο μέ Έβραίους μέχρι πάνω στή Σερβία καί είχαν δει φοβερά πράγματα τά μάτια του. Οί Έβραίοι είχαν κιόλας άρχίσει νά πεθαίνουν. Οί Γερμανοί σταμάτησαν τό τραίνο σέ μιά έρημιά, είχαν τό σχέδιό τους. 'Από μέσα οί Έβραίοι φώναζαν καί κλωτσούσαν τά ξύλινα τειχώματα. Πατικωμένοι καθώς ήταν δέν μπορούσαν νά πάρουν άνάσα, έξάλλου δέν είχαν νερό. Οί Γερμανοί μέ τά πιστόλι στό χέρι άρχισαν ν' άνοίγουν τά βαγόνια, όχι όμως γιά καλό τών Έβραίων, αλλά γιά νά τούς εξαφρίσουν από τά κρυμμένα κοσμήματα, ρολόγια καί λίρες. Τσιρίδες άκούγονταν. 'Από ένα βαγόνι έβγαλαν ένα μικρό άγόρι πεθαμένο καί τό άπόθεσαν, χωρίς βέβαια νά τό θάψουν, στό αulάκι, δίπλα στίς ράγες. 'Εμοιαζε φαίνεται μέ τόν άδερφό μου. Οί στρατιώτες έβγαίνουν μέ ξεχειλισμένες τίς φούχτες από ρολόγια καί κοσμήματα. Καθώς ό πατέρας μου έπιθεωρούσε από κάτω τή μηχανή, πέταξαν μιά φούχτα ρολόγια στόν Lokführer. 'Ηταν όλα τους σκάρα, κανέναν μας ποτέ δέν τά φόρεσε, μολοντί δέν είχαμε άλλα. Θαρρώ πώς κάπου βρίσκεται ένα καί μάλιστα γερό.

Τό βιβλίο, λέει άκόμα ότι συνολικά έγιναν 19 άποστολές Έβραίων από τή Βόρεια 'Ελλάδα. Σύμφωνα μέ τίς στατιστικές τών Σιδηροδρόμων, από τή Θεσσαλονίκη μόνο μεταφέρθηκαν 42.830 ψυχές. Χώρια οί Έβραίοι τών μικρών πόλεων τής Μακεδονίας καί Θράκης — οί Βούλγαροι τούς παρέδωσαν — άλλες 3.000. 'Από αυτούς τό μεγαλύτερο μέρος ρίχτηκε, έτσι μέ τά βαγόνια, στόν Δούναβη. Καί τό πρόβλημα λύθηκε. Τους Σαλονικιούς τούς έκαψαν, κυρίως, στά κρεματόρια του Μπικεβάνου. Πού βρίσκεται αυτό τό Μπικεβάνου, ποιός ξέρει...

Μιλάει καί γιά άλλες πολλές παρόμοιες τραγωδίες τό βιβλίο, γιά άγριες άρπαγές Έβραίων σέ όλη τή χώρα. Τά μαρτυρολόγια αυτά δέν διαφέρουν ουσιαστικά από τούτα πού έξιτορήσαμε. 'Ακόμα καί ή άπόλυτη φρίκη γίνεται μέ τήν επανάληψη κάτι τό χωρίς πολύ ενδιαφέρον, ιδίως γι' αυτούς πού δέν τά είδαν ή δέν τά έζησαν τήν έποχή.

ΑΠΟ ΤΗΝ «ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ»

'Εν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις...*

(ἀπόσπασμα)

Θα προσπαθῶ ὥστε ἡ κατάθεσή μου αὐτή γιὰ τὸν διωγμό καὶ τὴν ἐξόντωση τῶν Ἑβραίων τῆς Θεσσαλονίκης ἐπὶ γερμανικῆς κατοχῆς νὰ εἶναι ξερὴ — ξερὴ καὶ στεγνὴ — χωρὶς ἱστορικές καὶ φιλολογικές ἐπεκτάσεις ἢ ἀμφίβολα ἀκούσματα. Καὶ ὅλα αὐτὰ ἀπὸ σεβασμὸ πρὸς τὸ φριχτὸ μαρτύριό τους, πού μόνο τὸ πένθος καὶ τὴν ἄκρα σοβαρότητα ἐμπνέει.

Δὲν εἶναι, ἄλλωστε, πολλὰ, οὔτε ἰδιαίτερος συνταρακτικὰ αὐτὰ πού ἔχω νὰ πῶ ἐγὼ γιὰ τὴν ὑπόθεση, γιατί ἦμουν τότε μικρὸ παιδί — φτωχὸς καὶ περικλειστος ἐφηβος — μέ βάσανα καὶ προβλήματα, πού τὸν κρατοῦσαν κίολας σὲ ἀπόσταση ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Πάντως, οἱ Ἑβραῖοι στὴ Θεσσαλονίκη ἦταν τόσο πολλοὶ καὶ τόσο μπλεγμένοι μέ τὴ ζωὴ μας, ὥστε ὅσο κλειστός καὶ ἂν ἦσουν ἦταν ἀδύνατο νὰ μὴν ὑποπέσει στὴν ἀντίληψή σου ἡ συμφορὰ πού τοὺς εἶχε βρεῖ.

Ἀλλὰ καὶ οἱ Ἑβραῖοι σάν λαὸς ἦταν ἀνέκαθεν πολὺ κλειστοὶ καὶ ἰδιαίτερα ἀποτραβηγμένοι ἀπὸ μᾶς, κι αὐτὴ τὴ στάση ἐξακολούθησαν, δυστυχῶς, νὰ τὴν κρατοῦν καὶ ὅταν οἱ Γερμανοὶ ἀρχισαν νὰ τοὺς περισφίγγουν. Δὲν ξέρω ἀκριβῶς τοὺς λόγους τῆς ἀποστάσης — ἂν καὶ τοὺς υποθέτω — ἀλλὰ νομίζω πὼς ἦταν βαρὺ σφάλμα τους αὐτό. Θὰ εἶχαν σωθεῖ καὶ ἄλλοι τους, πολὺ περισσότεροι. Ὁ διωγμός, βέβαια, καὶ ἡ ἐξόντωση δὲν ἐπρόκειτο νὰ ἀποτραπεί, ἀλλὰ θὰ σώζονταν καὶ ἄλλοι, ἰδίως νεώτεροι. Ὑποθέτω πὼς ἡ σατανικότητα καὶ ἡ ἀποφασιστικὴ σκληρότητα τῶν διωκτῶν ἔκανε τοὺς Ἑβραίους νὰ προτιμῶσιν σιωπηλὰ τὴν ὁδὸ τοῦ μαρτυρίου, πού τὴ φαντάζονταν, βέβαια, φριχτὴ μὰ μέ κάποιο λογικὸ τέρμα. Καὶ γελάστηκαν οἱ κτρά.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ ἐλληνικὸς λαὸς εἶχε ἀπὸ πάντοτε μιὰ στάση ἀδιαφορῆς ἀνοχῆς ἀπέναντι τῶν Ἑβραίων. Οὔτε τοὺς ἀγαποῦσε μὴ οὔτε καὶ τοὺς μισοῦσε. Τοὺς φιλοκοροῖδευε, βέβαια, πράγμα πού τὸ μαρτυροῦν καὶ τὰ διάφορα ἀνέκδοτα καθὼς καὶ οἱ χαρακτηρισμοί. Ἀλλὰ μῖσος μέ κανένα τρόπο δὲν ἔτρεφε, ἐκτός φυσικὰ ἀπὸ μεμονωμένες περιπτώσεις προσωπικῶν διαφορῶν ἄγριων ἐμπορικῶν ἀνταγωνισμῶν καὶ ἀρπακτικῶν ἐνεργειῶν. Ἀλλὰ αὐτὰ συμβαίνουν, καὶ πολὺ συχνὰ μάλιστα, καὶ μεταξὺ τῶν ἀτόμων τοῦ ἴδιου λαοῦ. Ὑπῆρχαν ἀκόμα καὶ κάποιες ὀργανωμένες ἀντισιμιτικές ὁμάδες, πού ὅμως ἦταν τόσο ἀσημαντες, ὥστε δὲν κατόρθωσαν νὰ παίξουν ὀλέθριο ρόλο οὔτε καὶ στὴ διάρκεια τῆς κατοχῆς.

Οἱ Ἑβραῖοι, πάλι, ἀνταπεδίδαν τὴν ἀδιαφορία μέ ἀδιαφορία ἢ μέ ψεύτικα χαμόγελα καὶ ψευτοπεριποιήσεις, καθὼς καὶ διαφοροῦμενες διπλωματικές φράσεις, πού ἔμειναν θυλικές. Καὶ πιθανῶς μέ ἀνέκδοτα, πού ἀκόμα δὲν ξεθάρρεψαν νὰ μᾶς τὰ πούνε.

Πάντως, ὅσο κι ἂν ἡ Θεσσαλονίκη εἶχε παντοῦ Ἑβραίους, τὸ κάτω τμήμα τῆς αὐτοῦ ἰδίως τὸ δυτικὸ, εἶχε τοὺς πιὸ πολλοὺς, εἴτε ὡς ὑπαλλήλους, εἴτε ὡς καταστηματαρχές, εἴτε καὶ ὡς οἰκογένειες. Ἀκριβῶς σ' αὐτὸ τὸ τμήμα τοὺς γνώρισα καλύτερα καὶ μέσα σ' αὐτὸ τοὺς θυμάμαι.

Ἀπὸ τὸ 1941 κατοικοῦσαμε στὸ ψηλότερο πάτωμα ἐνός σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Ἰουστινιανοῦ, πού εἶχε στὴν ἀρχὴ τὸν ἀριθμὸ 8 καὶ μετὰ 14. Ἡ ὁδὸς Ἰουστινιανοῦ στὴ Θεσσαλονίκη εἶναι αὐτὴ πού ἀρχίζει ἀπέναντι ἀπὸ τὴν Ἀχειροποιήτο καὶ διακοπτόμενη ἀπὸ τὴν πλατεῖα Δικαστηρίου, φτάνει μέχρι τὸ λεγόμενο «Καραβάν - σαράι». Ἐμεῖς κατοικοῦσαμε στὸ τμήμα τῆς Ἰουστινιανοῦ, πού ὀρίζεται καθέτως ἀπὸ τὴ Χαλκῆων καὶ τὴ Βενιζέλου. Ἡ περιοχὴ αὐτὴ, ὅπως διαβάζω τώρα στὰ βιβλία, ὀνομαζόταν «Παλαιὰ Ὀβραϊκή», πράγμα πού πιθανῶς σημαίνει ὅτι ἐκεῖ κατοικοῦσαν παλαιοὶ Ἑβραῖοι ἢ βρισκόταν ἡ παλαιότερη συνοικία τῶν Ἑβραίων.

Καὶ τὸ 1941 κατοικοῦσαν στὴν «Παλαιὰ Ὀβραϊκή» πολλοὶ Ἑβραῖοι — παλαιοὶ ἢ ὄχι δὲν ξέρω — πού ἀποτελοῦσαν τουλάχιστο τὸ ἓνα τρίτο τῶν κατοίκων τῆς γειτονιάς. Δὲν φαίνονταν

πολὺ φτωχοὶ, ἀλλὰ οὔτε καὶ πλούσιοι. Καταστηματαρχές πρέπει νὰ ἦταν οἱ περισσότεροι, μικρῶν καὶ μεσαίων καταστημάτων. Ζοῦσαν, ὅπως εἶπαμε, πολὺ περιορισμένοι μέσα στὰ σπιτία τους, πολὺ ἀφοσιωμένοι στὶς οἰκογένειές τους καὶ ἀπέφευγαν νὰ ἔχουν μαζί μας σχέσεις.

Στὸ δικό μας σπῆτι, τῆς ὁδοῦ Ἰουστινιανοῦ 14, κατοικοῦσαν δύο οἰκογένειες Ἑβραίων στὸ δεῦτερο πάτωμα, πού τὸ κρατοῦσαν ἀπὸ κοινού. Ἦταν δύο ζευγάρια καὶ εἶχαν τρία παιδιά. Ἐνὰ κοκκινομάλλικο κορίτσι δεκατέσσερα - δεκαπέντε χρονῶν, ἓνα ἀγόρι δεκαεφτά μέ δεκαοχτὼ καὶ ἓνα μικρὸ ἀγόρι τρία - τέσσερα χρονῶν, πού τὸ ἔλεγαν Ἰνὸ. Τὰ δύο μεγάλα παιδιά πήγαιναν, βέβαια, στὸ σχολεῖο, ἀλλὰ ἄλλαν στὸ γαλλικὸ. Δὲν θυμάμαι ὀνόματα ἄλλα, παρὰ μόνο ἓνα ἐπίθετο. Ὁ ἓνας τους ἐλέγετο «Σιντῶ». «Μαντὰμ Σιντῶ» λέγαμε τὴ μιά κυρία, ἡ ὁποία συχνὰ στὶς σκάλες μιλοῦσε στὰ γαλλικὰ μέ τὴν ἐπίσης γαλλομαθῆ νοικοκυρὰ μας, Ἀσημὼ Κορμπάνογλου, ἀπὸ τὰ μέρη τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας. Πάντως, μέ τίς δυσκολίες πού εἶχαμε ὅλοι μας καὶ μέ τίς φοβερές δυσκολίες πού ἀντιμετώπιζαν οἱ Ἑβραῖοι, δὲν εἶχαμε παρὰ ἐλάχιστα γνωριστεί. Ἀλλωστε, ἐγὼ ἦμουν μικρὸ παιδί καὶ δὲν μπορούσα νὰ ἀναπτύξω μόνο μου σχέσεις. Μία φορὰ πήγα μαζί μέ τὸν κύριο Σιντῶ γιὰ κάποια δουλειὰ στὸ μαγαζὶ του, πού βρισκόταν πίσω ἀπὸ τὴν ἀγορὰ Μοδιάνο, στὴν Κορνηνῶν. Δὲν ξέρω τί μαγαζὶ ἦταν, γιατί, ὅπως ὅλα τὰ μαγαζιά τῆς ἐποχῆς δὲν εἶχε ἐμπορεύματα.

Κάτω ἀπὸ τὸ σπῆτι τῆς Ἰουστινιανοῦ ὑπῆρχαν δύο μαγαζιά. Τὸ ἓνα φούρνος καὶ τὸ ἄλλο καφεκοπτήριο. Τὸ καφεκοπτήριο τὸ εἶχε ὁ Ἑβραῖος Ἀζούρ. Τὸ μαγαζὶ, πού δὲν πολιοῦσε, βέβαια, τότε, καφέ ἀληθινὸ, ἀλλὰ ἀπὸ ρεβυθί, κριθαρί, ἢ σιτάρι, τὸ γύριζε ὁ πατέρας μέ τὰ δυὸ του παλικάρια. Ἦταν ὠραῖοι ἀνθρωποὶ αὐτοί, μέ ὠραία σωματικὴ διάπλαση καὶ κάτι μεγάλα ἐκφραστικὰ μάτια σάν Ἀρμένηδες. Οἱ δυὸ νεαροὶ, μάλιστα, ἦταν παλαιστῆς ἢ πυγμαχοὶ κι αὐτὸ φαίνονταν ἀμέσως στὸ φιδισμό τους. Δὲν ξέρω πού κατοικοῦσαν οἱ Ἀζούρ, ἀλλὰ τὸν περισσότερο χρόνο βρισκόταν στὸ μαγαζὶ ἢ στὸ πεζοδρόμιο, ἐξω ἀπὸ τὸ μαγαζὶ τους. Ἀλλωστε, καὶ οἱ ἄλλοι μαγαζάτορες συνήθως στὸ πεζοδρόμιο βρισκόταν, καθὼς καὶ τὸ τμήμα αὐτὸ τῆς Ἰουστινιανοῦ εἶχε — καὶ ἔχει — πολλὰ καταστήματα ἐπιπλαῶν, πού τὰ ἐβγαζαν ἀπὸ τὸ πρῶτὸ στὸ πεζοδρόμιο. Ἐπιπλα, παρ' ὅλη τὴν πείνα, πουλιόντουσαν καὶ τότε. Τὰ ἀγόραζαν, κυρίως, οἱ μαυραγορίτες, οἱ Γερμανοὶ καὶ οἱ χωρικοὶ. Πολλὰ ἀπὸ τὰ μαγαζιά αὐτὰ ἀνῆκαν σὲ Ἑβραίους.

Στὰ ἄλλα σπῆτια, ἰδίως στὴν ὁδὸ Σιατίστης, κατοικοῦσαν πολὺ περισσότεροι Ἑβραῖοι, κι αὐτὸ φάνηκε, ὅταν μετὰ τὸ μάζεμά τους, τὰ σπῆτια αὐτὰ ἐρήμωσαν. Καὶ θαρρῶ πὼς ἔμειναν καὶ χωρίς νοικοκυραίους, καθὼς οἱ ἰδιοκτῆτες τους ἔλαβαν τὴν ἀγορασὴ πρὸς τὰ στρατόπεδα.

Τὸ τμήμα τῆς Ἰουστινιανοῦ ἀπὸ τὴ Χαλκῆων ὡς τὴ Βενιζέλου σχηματίζει, μαζί μέ τὴν κάθετο σ' αὐτὸ ὁδὸ Σιατίστης, ἓνα Ταῦ, πού ἐάν φρουρίσεις τίς τρεῖς ἐξόδους του — Χαλκῆων, Βενιζέλου καὶ Σιατίστης — ἐλέγχεις ὅλη τὴ γειτονιά. Αὐτὸ ἀκριβῶς ἔκαναν καὶ οἱ Γερμανοὶ. Ὅταν ἦρθε τὸ φριχτὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου, τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1943, καὶ ἀποφάσισαν νὰ κινήσουν τὸν διωγμὸ, πού μέ τὴν ἐπιμέλεια εἶχαν ὅλο αὐτὸ τὸ δάστημα προετοιμάσει, ἓνα ἀπὸ τὰ προωριστὰ γκέτο πού δημιούργησαν ἦταν καὶ αὐτὸ τὸ Ταῦ τῶν ὁδῶν Ἰουστινιανοῦ καὶ Σιατίστης.

Εἶναι γνωστὴ, ἢ μάλλον ἀρκετὰ γνωστὴ, ἡ διαδικασία πού τὴν ῥήθηκε γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ, χωρὶς ἰδιαίτερη ἀνταραχὴ, τὸ μάντρωμα τῶν χιλιάδων ἀνθρώπων. Ἀκόμα καὶ τὰ ἐγκλήματα πού γίνονται μέ πλήρη ἀνεση ἀπὸ πάνοπλους εἰς βάρος ἀσπλυν, ἀκόμα κι αὐτὰ ἔχουν τίς δυσκολίες τους. Καὶ ἅμα εἰσὶν σχολαστικὸς καὶ μανιακὸς μέ τὴν τάξη, τότε ἡ ἀκαταστασία μπορεῖ νὰ σὲ ἀρρωστήσει. Ἐτοί κι ἐδῶ ὑπῆρχαν προβλήματα γιὰ τὴν τρομοκράτηση, προβλήματα γιὰ τὴν περιφρόνηση, προ-

βλήματα για τον εξευτελισμό, την απογραφή, το σημάδεμα, την καταλήστευση των περιουσιών, το μάντρωμα, τη μεταφορά από σταθμό, την παραμονή κοντά στο σταθμό, ώσπου να ετοιμασθεί τρένο, τη μεταφορά με τα τρένα, την τελική καταλήστευση καθ' όδον, τη διαλογή, την κάποια χρησιμοποίηση, την άμεση εξόντωση των αδύναμων, την εξόντωση τελικά όλων. Αυτά έπρεπε να λυθούν, ήθελαν δουλειά, σχέδια. Καί λύθηκαν, πράγματι, κατά ιδανικό τρόπο.

Πρώτα - πρώτα, από τον πρώτο καιρό της κατοχής εμφανίστηκαν σε όρισμένα μαγαζιά, και μάλιστα της Τσιμισκή, κάτι τυπωμένα χαρτόνια, που έγραφαν: «Οι Έβραίοι είναι ανεπιθύμητοι». Τα χαρτόνια αυτά τα έβαζαν στο τζάμι της βιτρίνας και της εισόδου. Στην αρχή αυτό μας έκανε εντύπωση, άσχημη εντύπωση, αλλά γρήγορα το συνηθίσαμε, καθώς είχαμε κάθε μέρα και νέα βάρσνα. Στο κάτω - κάτω έμεινε είμαστε Έβραίοι.

Ύστερα μάθαμε πως στην πλατεία Έλευθερίας — τί ειρωνική σύμπτωση! — οι Έβραίοι έπαθαν από τους Γερμανούς μεγάλη νίλα κάποιο πρωινό. Αυτά όλα τα μαθαίναμε από τον κόσμο. Οι Έβραίοι του σπιτιού μας δεν έβγαζαν άχνα: εκείνος όμως ο κύριος Σιντώ είχε μείνει πετοί και κόκκαλο.

Κάποιο χειμωνιάτικο πρωί αντίκρύσαμε ξαφνικά όρισμένους να κυκλοφορούν στους δρόμους μ' ένα μεγάλο πάνωνο άστέρι στο μέρος της καρδιάς. Ήταν οι Έβραίοι που είχαν πάρει διαταγή να τό φορούν και στην παραμικρή τους μετακίνηση, αλλιώς κινδύνευαν. Καί αυτό τότε δεν σήμαινε τίποτε άλλο από θάνατο. Οι Έβραίοι του σπιτιού μας καί πάλι δεν έβγαζαν άχνα. Νόμιζαν ίσως πως με την άκρα ύπομονή και ταπεινωση θά κατόρθωναν να κόψουν τον παράφορο διώκτη τους.

Η Θεσσαλονίκη για αρκετές ημέρες, όχι περισσότερες από μήνα, είχε πλημμυρίσει από κίτρινα κινούμενα άστρα. Πραγματικά ήταν πολύ καλομελετημένο τό σημάδι. Διακρινόταν από πολύ μακριά. Ο συμμαθητής μας — στό Γ' Γυμνάσιο Άρρένων — Μπεραχιάς ήρθε στό σχολείο φορώντας τό άστρο του. Τά παιδιά, που δεν καταλάβαιναν από τέτοια, είδαν τό πράγμα από την εύθυμη πλευρά καί άρχισαν να τόν πειράζουν. Ήταν, άλλωστε, τό περισσότερα παιδιά των πάνων συνοικιών της Θεσσαλονίκης, όπου είχε ελάχιστους Έβραίους, καί ήταν άσυνήθιστα στό θέα του άστρου. Έκτός αυτού ήταν παιδιά της εργάτης, της φτωχολογιάς, κακομαθημένα, πεινασμένα, άρπακτικά, σκληρά παιδιά, με πολλή ζήλεια μέσα τους προς την οικονομική άνεση. Ακόμη καί μέσα με τυραννούσαν, γιατί ήμουν πιο συμμαζεμένος από αυτούς. Κάποια στιγμή, θυμάμαι, ένας τους έκανε ένα χάρτινο σταυρό, πήρε ρεταίνι από τά πεύκα της αλλής καί κόλλησε τόν σταυρό στη ράχη του Μπεραχιά, στό πάλτό του. Ο καημένος ο Μπεραχιάς, που είχε κάτι τό μη παιδικό άπάνω του, περπατούσε άργά με τό άστρο μπροστά καί τό σταυρό στην πλάτη. Αλλά δεν μπορώ να πώ ότι γινόνταν καμιά καζούρα γύρω του. Ήταν ένα κακόγουστο άστείο, που είναι ζήτημα αν ό ίδιος τό κατάλαβε. Σέ λίγες μέρες έπαψε να έρχεται σχολείο. Ήταν ένα παιδί ψηλό, σιωπηλό, άργοκίνητο καί πάρα πολύ ήσυχο.

Ήμουν ίσως ό μόνος από τους συμμαθητές μου, που κατοικούσα μέσα σέ τόσοους Έβραίους. Πήγαίνα σ' αυτό τό σχολείο γιατί όταν τό είχα άρχίσει καθόμασταν στην περιφέρεια του. Όταν μετακομίσαμε, βρεθήκαμε στην περιφέρεια του Δ' Άρρένων, μά εγώ εξακολούθησα να πηγαίνω στό Γ'. Καθώς, λοιπόν, δεν είχαμε Έβραίους, οι συμμαθηταί μου δεν ένδιαιφέρονταν για τά παθήματά τους, γι' αυτό καί εγώ δεν μιλούσα καθόλου για όσα έβλεπα καί άκουγα στη γειτονία μου. Ακολουθούσα άσυναίσθητα την τακτική σιωπής των Έβραίων άπέναντι σέ τρίτους. Τό ίδιο έκαμνα καί στά συσσίτια των καθηγητικών σχολείων, όπου έτρωγα κάθε μεσημέρι. Δεν γινόνταν λόγος καί δεν μιλούσα. Καί δεν νομίζω πως ήταν από φόβο. Δεν είχαμε συναίσθηση του κινδύνου.

Έτσι δεν είπα τίποτε, όταν κάποια μέρα είδα στην πόρτα του διαμερίσματος των Έβραίων κολλημένο άπέξω ένα χαρτί, που έγραφε τά όνόματα αυτών που κατοικούσαν μέσα. Τά όνόματα ήταν πολύ περισσότερα από όσα ξέραμε κι έτσι μάθαμε πως μέσα στό διαμέρισμα είχαν έγκατασταθεί — άθελά τους βέβαια — καί άλλες οικογένειες Έβραίων, από άλλες γειτονίες, μή έ-

βραϊκές, όπου ήταν δύσκολο να φρουρούνται.

Η γειτονία μας, λοιπόν, τό Ταύ αυτό που περιέγραφα πρωτότερα, γινόνταν γκέτο έβραϊκό. Ταυτόχρονα, στίς έξόδους του Ταύ — Χαλκίων, Βενιζέλου καί Φιλίππου — έκαναν την εμφάνισή τους σκοπιοι χωροφύλακες — δικοί μας χωροφύλακες — που φρουρούσαν μέρα καί νύχτα. Αυτό σήμαινε ότι οι Έβραίοι καί με τό άστρο ακόμα δεν μπορούσαν να κυκλοφορούν στην πόλη, παρά μόνο στό γκέτο τους. Κι αυτό, βέβαια, όρισμένες ώρες. Τώρα, φαντάζομαι ότι θά είχαν δημιουργηθεί καί πολλά άλλα τέτοια γκέτο. Έτσι, οι Έβραίοι, όπου βρέζικαν, βρέθηκαν. Δεν μπορούσαν πιά να πάνε ούτε στα μαγαζιά τους, ούτε στους συγγενείς τους, αν αυτοί έμεναν σέ άλλο γκέτο, ούτε στα ψώνια τους. Έπαψαν σχεδόν να κυκλοφορούν.

Κλεισμένοι στό σπίτια τους, καρτερούσαν. Στους δρόμους του γκέτο, εκτός από μας, κυκλοφορούσαν, καί μάλιστα με ζωηρότητα, όρισμένοι νεαροί Έβραίοι, με ένα κίτρινο περιβραχιόνιο στό μπράτσο. Ήταν, φαίνεται, ένα είδος πολιτοφύλακες, που τους είχε όρίσει ή κοινότητα, ίσως καί οι Γερμανοί. Τους μιλούσαμε πάντως, χωρίς να ξερούμε ακριβώς τό λόγο. Η κινητικότητα καί ή αυτοπεποίθησή τους τους έκανε ύποπτους στό μάτια μας. Καί μάλλον είχαμε δίκιο, γιατί μερικοί από αυτούς έκαναν την εμφάνισή τους στη γειτονία καί μετά τό μάζεμα των Έβραίων, έχοντας πάντα τό ίδιο ύφος. Ύστερα δεν ξαναφάνηκαν.

Οι ύπολοιποι έμεις μπεινοβγαίναμε στό μεταξύ έλευθερα από τό γκέτο. Εγώ πήγαίνα κανονικά στό σχολείο καί οι δικοί μου στίς διάφορες δουλειές. Ουδείς μας έμπόδισε, ούτε μας ζήτησε ποτέ ταυτότητα. Καί μήπως είχαμε ταυτότητα; Γι' αυτό πιστεύω πάντοτε, πως ακόμα καί την ύστατη εκείνη στιγμή ήταν άρκετά εύκολη ή διαφυγή πολλών Έβραίων. Βέβαια, υπήρχαν εκείνες οι καταστάσεις στην πόρτα. Αλίμονό τους αν δεν βρίσκονταν σωστοί σέ μία καταμέτρηση.

Στό σπίτι μου σιγοκουβέντιαζαν ότι θά τους πάρουν, θά τους «σηκώσουν» όπου να 'ναι, οι Γερμανοί τους Έβραίους. Τους λυπόμασταν, βέβαια, πάρα πολύ, αλλά δεν βάσαμε με τό νοῦ μας τό κακό που σέ λίγο έγινε. Ούτε καί οι Έβραίοι — αυτοί του σπιτιού μας, τουλάχιστο — έβαζαν τέτοια συμφορά με τό νοῦ τους. Η μαντάμ Σιντώ παραπονιόταν στη μητέρα μου, ότι εκεί στην Κρακοβία, όπου θά τους πάνε, κάνει πολύ κρύο καί οι εκεί Έβραίοι μιλούν άλλη γλώσσα. Έτσι δεν θά μπορούν να συνεννοηθούν. Έμένα με κυνηγούσε ή μαντάμ Σιντώ για να μου δώσει μία μεγάλη πλήρη θερμάστρα, που την είχαν σέ κάποια άποθήκη. Η άποθήκη βρισκόταν έξω από τό γκέτο. Ήθελε απλώς να συνοδέψω τόν χαμάλη, που θά τόν πλήρωνε αυτή. Εγώ με διάφορες δικαιολογίες άρνήθηκα, χωρίς να ξερω τό γιατί. Λυπόμασταν να παίρνουμε πράγματα από τους καταδικασμένους ανθρώπους.

Κατά βάθος ύποψιαζόμασταν ότι καί τό πολύ σοβαρό συμβαίνει, καί τό άνειπωτο. Καί οι Έβραίοι, βέβαια, άνησυχούσαν πολύ περισσότερο από ό,τι έδειχναν. Τίς νύχτες άκούγαμε πνιχτές ψαλμωδίες, προσερχόμενες από τό σκοτεινό διαμέρισμά τους. Καθόντουσαν όλοι στό σαλόνι, μέσ στό σκοτεινό, καί σιγοέψελναν. Κάποιες βραδιές, από τά γύρω σπίτια καί ιδίως από την όδό Κλεισούρας, που έπεφτε πίσω μας καί είχε πολλούς Έβραίους, άκούσαμε άργά τη νύχτα γέλια, τραγούδια καί παλαμάκια. Παραξευτεθήκαμε πάρα πολύ. Ποιοί ήταν αυτοί που γλεντούσαν; Την άλλη μέρα μάθαμε. Παντρεύονταν οι Έβραίοι άρδα. Ταχτοποιούσαν έκκρεμότητες, άποβλέποντας ασφαλώς σέ μία διαφορετική μεταχείριση, εφόσον θά ήταν παντρεμένοι. Δεν μπορούσαν να φανταστούν τη σκληρότητα του διώκτη τους, τά σχέδιά του...

Απέναντί μας, στην άριστερή γωνία Ίουστινιανού καί Σιατίστης, έμενε ένδ άντρώγυνο, που ή γυναίκα μόλις είχε γεννήσει. Ήταν άνθρωποι συμπαθείς καί μάλλον εύκατάστατοι. Αυτοί έκαναν τό έξης: Κατέβασαν ένα σχοινάκι από τό μπαλκόνι τους ως κάτω στό κρεβατάδικο. Εκεί ανάμεσα στίς τέντες καί τους σπάγγους τό σχοινάκι δεν διακρινόταν. Όταν ό κρεβατάς έβλεπε κάποια ύποπτη κίνηση τραβούσε τό σχοινάκι. Προφανώς

τό σχοιनी συνδεόταν με κουδούνι ή καμπανάκι. Πρέπει να λάβαναι κάποια μέτρα έναντι, στο σπίτι της λεχώνας, όταν χτυπούσε το καμπανάκι. Ήταν τό μόνο μέτρο άμυνας, πού υπέπεσε στην αντίληψη του, **έν ταις ήμέραις εκείναις**. Άλλά τί νά κάνει ένα κουδουνάκι, μπροστά στην καλοστημένη γερμανική μηχανή του όλέθρου; Σέ λίγες μέρες και ή λεχώνα και τό μαυρό, και οι νιόπαντροι, και όλος ό κόσμος, ξεριζώθηκαν άγρια και τράβηξαν τό δρόμο του μαρτυρίου. Δέν πιστεύω νά άντεξαν πολύ.

Βρισκόμαστε πιά στην άνοιξη του 1943. Ή κατάσταση στά πολεμικά μέτωπα έχει αλλάξει και μάλιστα εις βάρος του "Άξονα". Άκρες μέσες, μαθαίνουμε τά νεώτερα και στη λωνόμαστε. Άλλά και ή έσωτερική κατάσταση έχει κάπως αλλάξει. Ή "Ελλάδα δέν είναι ή παραλυμένη εκείνη χώρα του 1941, την έπαυριο της ήττας. Έχει φουντώσει ή αντίσταση στά βουνά, αλλά και μέσα στις πόλεις. Βέβαια, ή Θεσσαλονίκη δέν έχει πολύ κοντά της "δύσκολα" βουνά — δύσκολα για τους διώκτες. Καί αυτό ήταν ακόμα μιά άτυχία για τους Έβραίους της. Θά ξεφευγαν πρós αυτά μερικοί. Άπό παντού δηλαδή μαυρίλα. Ίδιαίτερα άτυχοι οι Έβραίοι της Θεσσαλονίκης. Άφού τράβηξαν τις μπότες και τις μεγάλες πείνες και τις άλαζονίες του φαντασμένου κατακτητή, γάθηκαν άπάνω στην ώρα πού τά πράγματα για όλους τους άλλους — για όλους τους άλλους έμάς — είχαν πάρει νά καλυτερεύουν. Τώρα πιά ακόμα και ή άγορά έχει τρόφιμα. Πανάκριβα, βέβαια, αλλά έχει. Δέν πεθαίνουν εύκολα άπό την πείνα τώρα. Πεθαίνουν άπό άλλα πράγματα: άπό πυροβολισμούς, τουφεκισμούς, έγκλεισμούς και στρατόπεδα, άρρώστιας, αλλά όχι άπό άμεση και ώμή πείνα. Ή ζωή τώρα είναι μαυρόασπρη, όχι γκριζαρισμένη πέρα ως πέρα. Αυτά για έμάς, ενώ για τους Έβραίους τά πάντα μαύρα κι άραχλα. Μόνο τό χειρότερο περιμένουν.

"Ωσου κάποιο ξημέρωμα του Άπριλίου ξέσπασε τό μέγα κακό. "Ένα μεγάλωφο ούρλιαξέ άπαίσια στό δρόμο. "Όλοι οι Έβραίοι στις πόρτες. "Ετοιμοι για άναχώρηση!". Είναι τό αυτόκίνητο της προπαγάνδας, ένα μαύρο "Όπελ". Λαρυγγώδεις φωνές, κτηνώδη προστάγματα γερμανικά. Είμαστε μπλοκαρισμένοι άπό τό "Ές - Ές".

Ντυνόμαστε όπως - όπως και κατεβαίνουμε άπό τό πέμπτο πάτωμα στό δεύτερο. "Τους παίρνουν τους Έβραίους. Ήρθε ή ώρα!". Οι Έβραίοι βρίσκονται σέ άλλοφροσύνη. Άλλοφροσύνη όχι τόσο άπελπισίας, όσο έτοιμασίας. Νά μην ξεχάσουν τίποτε άπό τά άπαραίτητα άπό όσα είχαν σκεφτεί. Βέβαια, τά βασικά τά έχουν έτοιμα, άπό μέρες άμπαλισμένα, αλλά τρέχουν άλλόφρονες για τά ψιλοπράγματα. Ή κυρία Σιντώ βράζει αύγό για τόν "Ινο. Του τό μπουκώνει, ενώ άπό την έξώπορτα κάτω έρχονται κτηνώδεις γερμανικές προσταγές. Έχουν κατέβει και άπό τά άλλα πάτωμα συγκάτοικοι, γυναίκες κυρίως. Φιλιοούνται σταυρωτά με την κυρία Σιντώ. Μιά δικιά μας σταυροκοπία και λέει δυνατά: "Μάρτυς μου ό Θεός, θά σάς τά δώσω πίσω όλα". Φαίνεται της έχουν έμπιστευθεί πράγματα και μπορούν νά πω ότi έχουν διαλέξει.

"Ένας - ένας κατεβαίνουν οι Έβραίοι τή στριφογυριστή σκάλα, όπου έγώ, ξύνοντας με ένα καρφή τή λαδομπογιά του τοίχου, είχα γράψει με μεγάλη γράμμασια ΕΠΟΝ. "Ο πατέρας μου κόντεψε νά με δείρει. "Στό σπίτι σου μέσα τό γράφεις";, μου φώναξε. Τελευταία κατεβαίνει ή κυρία Σιντώ, κρατώντας τόν "Ινο άπό τό χέρι. Μισοκατεβαίνω και κοιτάζω κρυφά στην έξώπορτα. Στέκονται όλοι άραδιασμένοι στην πόρτα σάν νά πρόκειται νά βγούν φωτογραφία. Θά περάσει ό έλεγχος, θά δούνε άν είναι όλοι παρόντες και θά τους προσθέσουν στη γραμμή. Οι δικοί μας είναι έντάξει, όλοι παρόντες. "Καλά παιδιά".

Οι πόρτες του διαμερίσματος των Έβραίων μένουν άνοιχτές. Οι συγκάτοικες παίρνουν ό,τι μπορούν και, όπως άποδείχτηκε, καλά κάνουν. Παίρνουν κυρίως ρουχισμό και μικροπράγματα πού μπορούν νά μεταφερθούν στά γρήγορα. Γιατί υπάρχει μεγάλος φόβος. Οι Γερμανοί άπό μέρες έχουν διακηρύξει πώς όποιος πάψει νά υπάρχουν των Έβραίων τόν περιμένει — τί άλλο; — τόν περιμένει θάνατος.

"Εγώ άνεβαίνω και ετοιμάζομαι για τό σχολείο. Ήμουν πολύ

πειθαρχικός, αλλά και ήθελα νά ξεφύγω άπό αυτή την κόλαση. Καθώς ετοιμάζομαι βλέπω άπ' τό παράθυρο στην Έγνατία φάλαγγες Έβραίων νά οδηγούνται με τά πόδια στό σταθμό. Είναι Έβραίοι άπό άλλες γειτονίες και θά πρέπει νά έχουν κινήσει πιά νωρίς άπό τους δικούς μας. Είναι ζωσμένοι άπό πάνοπλους Γερμανούς με προτεταμένα τά όπλα, σάν νά είναι μεγάλοι έγκληματίες, πού υπάρχει φόβος άπό στιγμή σέ στιγμή νά τό σκάσουν. Στό τέλος της κάθε φάλαγγας πηγαινούν φορεία με άνήμπορους, και τά κουβαλούν νεαροί Έβραίοι.

Τους δικούς μας Έβραίους δέν τους είδα πού έφευγαν. Δέν βόλεψε τό σπίτι κι ύστερα ήταν επικίνδυνο νά κοιτάξεις άπό τόσο κοντά. "Όταν βγήκα με την τσάντα μόλις τους είχαν πάρει, αλλά οι σκοποί χωροφύλακες ακόμα φύλαγαν στις έξόδους. Βγήκα άπό την έξοδο της Χαλκίων. "Πού πάς";, μου είπε μαλακά ό χωροφύλακας, πού φαινόταν ταργαμένος. "Σχολείο", του είπα και έκανα νά του δείξω τό πάσο, πού είχα ως παιδί σιδηροδρομικού. "Πέρα", μου είπε, προτού τό δείξω. Κι έτσι πέρασα στην πλατεία Δικαστηρίων, πού μόνο τό κάτω μέρος της ήταν έλεύθερο. Τό επάνω της, μέχρι τό ύψος της Ίουστινιανού, ήταν μέγα γερμανικό στρατόπεδο όχημάτων, μηχανοκινήτων, τάνκς, άντιαεροπορικών και κάθε μηχανής πολέμου. Άπορώ πώς δέν μάς έκαψαν τά συμμαχικά άεροπλάνα.

Τότε, εκεί, ανάμεσα στά πεύκα πού περιβάλλουν την Παναγία Χαλκίων, παρατήρησα ομάδες γύφτων, αλλά όχι μόνο γύφτων, πού κοιτάζαν με βουλιμία πρós τη γειτονιά μας. Για την ώρα όμως δέν τολμούσαν νά πλησιάσουν, γιατί υπήρχαν οι σκοποί. Ήσαν, βέβαια, είδοποιημένοι και προφανώς κάπως έμπειροι άπό άλλα μαζέματα Έβραίων, σέ άλλες γειτονίες, πού είχαν γίνει τις προηγούμενες μέρες, αλλά έμεις δέν τά πήραμε είδηση. Ήξεραν πώς ή αύστηρή διαταγή των Έβραίων για τις έβραϊκές περιουσίες δέν έπρεπει και τόσο, γι' αυτό και ήταν έτοιμοι νά όρμήξουν. Έγώ, φυσικά, δέν κατάλαβα τέτοια πράγματα. Νόμισα πώς είναι περίεργοι πού κοιτάζουν.

Στό σχολείο, πού βρισκόταν όπως είπα μακριά, κοντά στού Κεμάλ τό σπίτι, δέν υπήρχε ιδιαίτερη συγκίνηση. Οι περισσότεροι συμμαθητές μου δέν ήξεραν καν ότi οι Γερμανοί μαζεύουν τους Έβραίους και σίγουρα κανέναν τους δέν είχε δει αυτά πού είδα έγώ πρωί - πρωί. Σέ λίγο κι έγώ ξεχάστηκα κι όταν άρχισε τό μάθημα ξεχάστηκα όλότελα. Παιδί πρῶμα...

Τό μεσημέρι γυρίζοντας άρχισα, μόλις ξαναβρέθηκα στην περιοχή της μεγάλης πλατείας, νά ξαναπαίνω στό κλίμα. "Όσο πλησίαζα τόσο καταλάβαινα, ότi είχε γίνει διαρπαγή — γιάγμα. "Άλλωστε κάτι τελευταίοι κακομοιρήδες ακόμη σέρναν μπασούλα και ντιβάνια και άδειανά συρτάρια μέσα στό χώματα. Καί κάτι χοντρούς τόμους βιβλίων, δερματοδότους.

Στό σπίτι μας ή έξώπορτα διπλανογμένη, παραγεμισμένα άπό στρώματα, χαρτιά και σκουπίδια στις σκάλες. Τό διαμέρισμα των Έβραίων όρθάνοιχο και σαφώς λεηλατημένο. Δέν είχε σχεδόν τίποτα μέσα. Σκουπίδια, βέβαια, άφθονα στό πάτωμα, στόιβες φλούδια άπό πασατέμπο, πού φαίνεται ότi έτρωγαν οι Έβραίοι τις νύχτες της άναμονής, και σκισμένα βιβλία στό πάτωμα. Αυτά ήταν τό μόνο πράγμα πού με συγκίνησε. Στην κουζίνα τά πλακάκια του τζακιού ξηλωμένα, προφανώς για τόν κρυμμένο "θησαυρό" και στη γωνία του δωματίου ένα μόνο κρεβάτι με σπασμένες μερικές σουσες. Στό κρεβάτι αυτό, πού τό άνεβάσαμε σέ λίγο, κοιμόμουνά ώπου έγινε μέγας.

Τό χειρότερο, όμως, ήταν τό εξής: τά ταγματά και τά συντάγματα των έπιτεθέντων γύφτων δέν περιορίστηκαν στό διαμέρισμα των Έβραίων, αλλά έβγαλαν και όλα τά παραθυρόφυλλα της σκάλας, καθώς και τά καπάκια άπό τά κουδούνια! Χρόνια, πολλά χρόνια, κάναμε για νά τά ξαναπράσουμε. Παγώσαμε, βραχάκαμε και γλιστρήσαμε άπό τό χιόνι και τόν πάγο άπειρες φορές σέ κίνη την άπροστάτευτη σκάλα. Οι δικοί μου μου είπαν πώς με κόπο έσωσαν τό διαμέρισμά μας άπό τη λεηλασία. Βγήκαν και στέκουνταν στό κεφαλόσκαλο αρματωμένοι με ότi μπορούσαν. Πάλι καλοί όμως ήταν εκείνοι σέ "γύφτω". Γιατί άν ήταν οι τωρινοί, θά είχαν βάλει και φωτιά στό σπίτι.

Στην άρχή νομίσαμε ότi τους Έβραίους τους φόρτωσαν άμέσως στό τρένα. "Υστερα μάθαμε ότi τους συγκεντρώνουν στό

σταθμό, στο συνοικισμό του σταθμού, πού τόν έχουν περιφράξει, κι από κει παίρνουν λίγους - λίγους και τούς στέλνουν με έμπορικά τρένα κατάκλειστα. "Αλλωστε, σέ λίγο μάθαμε τά πράγματα από πρώτο χέρι.

"Ο πατέρας μου ήταν μηχανοδηγός, οδηγούσε τρένα. Τά τρένα μερικές μόνο φορές ήταν έπιβατικά. Συνήθως ήταν στρατιωτικά, γιά τόν στρατό κατοχής. Τότε, στά βαλκανικά σύνορα δέν υπήρχαν. "Ήταν παντού γερμανική στρατοκρατία. "Ίδιως μέ τή Σερβία είμασταν ένωμένοι σιδηροδρομικώς. Τά ελληνικά τρένα δέν σταματούσαν, όπως τώρα, στήν Εϊδομένη. "Αλλά, εάν χρειαζόταν, μέχρι Βελιγράδι άνέβαιναν. "Εφευγε ο πατέρας μου και δέν ξέραμε πότε θά γυρίσει. Γυρνούσε ξαφνικά. Κατάκοπος, καταλερωμένος, μέ σαπισμένες τίς κάλτσες στά πόδια του. Φοβερή κατάσταση.

"Ένα βράδυ, άργά, γύρισε ιδιαίτερα φαρμακωμένος. Είχε όδηγήσει ένα τρένο μέ "Εβραίους μέχρι τή Νίς. «Μεγάλο κακό γίνεται μέ τούς "Εβραίους», έλεγε. «Τούς πηγαίνουν μέ έμπορικά βαγόνια κατάκλειστα, χωρίς τροφή και νερό. "Ακόμα και χωρίς άέρα. Οί Γερμανοί μάς άναγκάζουν νά σταματούμε τό τραίνο μέσα στίς έρημιές, γιά νά γίνει τό ξάφρισμα. Μέσα από τά βαγόνια κλωτσάνε και φωνάζουν. Δέν είναι μόνο γιά νερό και άέρα, αλλά και γιά νά βγάλουν τούς πεθαμένους. "Εβγαλαν από ένα βαγόνι ένα παιδάκι σάν τόν Τάκη μας», είπε και χάιδεψε τόν άδελφό μου. "Απάνω σ' αυτό τόν έπιασαν τά κλάματα. Τρανταχτά κλάματα μέ λυγμούς. «Οί Γερμανοί δέν μπορούν νά περπατήσουν, από τά ρολόγια, τά βραχιόλια και τά περιδέραια, πού μαζεύουν μέ τό πιστόλι στό χέρι. Μου πέταξαν και μένα αυτά, στόν λοκφύρερ». "Ήταν κάτι άχρηστα ρολόγια, πού δέν δούλευαν και ίσως νά τά έχω άκόμα κάπου.

"Έκανε και άλλα τέτοια τραίνα άργότερα μέ τήν ίδια πάντα σύγχυση. Μάς μιλούσε μέ φρίκη γιά τήν κόλαση του στρατοπέδου του σταθμού. Οί Γερμανοί είχαν βάλεи άγριο χέρι στίς γυναίκες. Οί "Εβραίοι του σταθμού είχαν καταρρακωθεί. "Ή πείνα, ή βρώμα, οί άρρώστιες, οί κτηνωδίες. Τώρα διαβάζουμε πως οί "Εβραίοι τής "Ελλάδος έφτασαν ιδιαίτερα άδυνατισμένοι και όδηγούνταν οί περισσότεροι κατευθείαν στούς φούρνους...

Σέ λίγες μέρες ήρθε στό σπίτι ένας ψηλός, ξερακιανός, μεγάλης κάπως ηλικίας, Γερμανός πολίτης, συνοδευόμενος από έναν διερμηνέα. Ζήτησε νά του άνοιξουν τό διαμέρισμα τών "Ε-

βραίων. Μπήκε μέσα και άρχισε νά μετράει δυνάτά τά δωμάτια: ein, zwei, drei... «Γερμανός! Θά έχουμε τώρα συγκάτοικο Γερμανό. Ποίος ξέρει τί διάβολος είναι...», λέγαμε.

Και πράγματι αυτός τό πήρε. "Αλλά δέν ήταν Γερμανός. "Ήταν ένας καράβλαχος από τή Δυτική Μακεδονία, πού είχε σπουδάσει στή Γερμανία και τώρα τά "χε καλά και περίκαλλα μέ τούς Γερμανούς. Τούς έκαμνε τεχνικά έργα. Αυτός έγκαταστάθηκε γιά χρόνια εκεί. Και ή αλήθεια είναι, ότι, έκτός από τίς γεροπαραξενιές του, διόλου δέν μάς πείραξε. Δέν ήταν καταδότης. "Όταν έφυγαν οί Γερμανοί και ήρθε τό ΕΑΜ, τά χρειάστηκε. "Αρχισε νά μάς γλυκομιλάει και νά μάς ξέρει. "Εμείς είμασταν οί προλετάριοι του μεγάρου και μέ μάς ήθελε νά τά έχει καλά. "Αλλά τή γλίτωσε και τά έπόμενα, δύστυχα γιά μάς, χρόνια δέν έμεινε θέση μεγάλη και τρανή πού νά μήν τήν πάρει. Του είχαν έμπιστοσύνη άπόλυτη. Φίλος τών Γερμανών, βλέπεις...

"Από τούς "Εβραίους του σπιτιού μας κανένας δέν γύρισε. Πάει και ή παχουλή κυρία Σιντώ, πάει κι ό μικρός "Ινο, πάει και τό κοκκινομάλλικο κορίτσι. "Αλλά κι από τή γειτονιά έλάχιστοι γύρισαν. Και πολύ τσακισμένοι. "Εφταναν ένας - ένας σιωπηλοί και ταπεινοί, έπαρναν τό σπίτι τους, άν μπορούσαν, και ξανάπιαναν τή δουλειά τους.

"Ετσι, κανένα χρόνο μετά τόν πόλεμο, και όταν όλα μάς φαίνονταν μακρινά και κάπως ξεχασμένα, είδαμε μία μέρα τό καφεκοπτήριο κάτω από τό σπίτι μας άνοιχτό. Οί δύο νεαροί γιοί του "Αζούς, οί παλαιστές ή πυγμάχοι, είχαν γυρίσει. "Ο γέρο - "Αζούς όμως όχι. Χάθηκε κι αυτός στά μακρινά στρατόπεδα τής παραφροσύνης.

"Εγραψα εδώ, κατά μήνα Φεβρουάριο του 1983, όσα είδα και διεπίστωσα ό ίδιος γιά τό διωγμό τών "Εβραίων τής Θεσσαλονίκης από τούς Γερμανούς.

Και τά έγραψα μόνο γιά τούς άθώους εκείνους και γιά κανέναν άλλο...

* Τό κείμενο αυτό πρωτοδημοσιεύθηκε στό «Χρονικά» (τεύχος 70, Σεπτέμβριος 1984). "Ο Γ. "Ιωάννου τό συμπερίελαβε στό βιβλίο του «"Η πρωτεύουσα τών προσφύγων» ("Αθήνα 1984, σελ. 58 - 70).

...«"Όταν πήραν νά ζυγώνουν οί δικοί μας,
μάς μετακίνησαν άρον - άρον. Μάς οδηγούσαν μέσ στή βροχή
κατά τό "Αμβούργο.

Τούς άρρώστους και τούς βραδυπορούντες τούς καθάριζαν.

Κάθε τόσο άκουγες πίσω ριπές.

"Ήταν ένα λεβεντόπαιδο "Εβραίος Σαλονικιός στήν ομάδα μας.

Προπολεμικά πουλούσε έβραίικες έφημερίδες.

Μετά από κάθε έκτέλεση φώναζε γιά νά μάς διασκεδάσει:

Progrés, Indépendant... Πικρογελοῦσαν όλοι, άκόμα κι αυτοί
πού δέν ήξεραν τή Σαλονίκη και τίς έβραίικες έφημερίδες της,
ήξεραν όμως πολύ καλά τί ήθελαν νά πουν αυτές οί λέξεις»...

Γιώργος "Ιωάννου

Σαρκοφάγος, ("Αθήνα 1981, σελ. 121)

עץ חיים היא

Δένδρον ζωής είναι ἡ Τορά...
(Παροιμ. 3:18)